

**Wo'zbekstan Respublikasi' joqari' ha'm worta arnawli'
bilimlendiriw ministrliqi**

Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Rahmatullaeva Qundi'z Baltabaevna

Tema: «Sayatxan-Ha'mira» da'stani'nda go'nergen so'zler»

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Ilimiy basshi':

f.i.d. Sh.Abdinazimov

No'kis – 2012

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakul`tet dekani':
Kafedra basli`g`i':
Ilimiy basshi':

f.i.d. Q.Worazi`mbetov
f.i.d. M. Qudaybergenov
f.i.d. Sh.Abdinazimov

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda go`nergen so`zler»

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasi`ni`n` qarari':

Dilanova Saxibjamaldi`n` pitkeriw qa`nigelik jumi'si`na
«_____» bahasi' qoyilsin.
«_____» _____ 2012-ji'l.

MAK basli`g`i':
MAK ag`zalari':

MAZMUNI'

KIRISIW.....	4
Qaraqalpaq ha`m tu`rkiy til biliminde go`nergen so`zlerdin` izertleniwi	4
«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ni`n` nusqalari` haqqi`nda tu`sinik	6
I BAP. «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda qollani`lg`an go`nergen so`zlerdin` tematikali`q toparlari`	8
1. Geografiyali`q atamalar	8
2. Jaw-jaraq ha`m uri`s islerine baylani`sli` so`zler	9
3. Tuti`ni`w ha`m zergerlik zatlari`na baylani`sli` so`zler	9
4. Diniy tu`siniklerge baylani`sli` so`zler	11
5. Siyasiy-ja`miyetlik islerge baylani`sli` so`zler	13
Yeski u`rp-a`detlerge baylani`sli` so`zler	14
7. Adam mu`sheleri ha`m tuwi`sqaqli`qqa baylani`sli` so`zler	15
8. Uli`wmali`q tu`sinikler menen baylani`sli` so`zler	16
9. Is-ha`reketke baylani`sli` so`zler	19
10. Da`standag`i` og`uz tillerinin` elementleri haqqi`nda	21
II BAP. Da`stan tilindegi qollani`li`w wo`risi ken`, al ha`zirgi da`wirde go`nergen leksikali`q qatlam	31
1. Da`standag`i` arxaizmler	32
2. Da`standag`i` tariyxı'y so`zler	36
3. «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ndag`i` go`nergen formalar	39
Juwmaqlaw	44
Paydalani`lg`an a`debiyatlar	46

Kirisiw

1. Qaraqalpaq ha`m tu`rkiy til biliminde go`nergen so`zlerdin` izertleniwi

Qaraqalpaq til biliminde go`nergen so`zler boyi`nsha arnawli` izertlewler joq, tek g`ana go`nergen so`zler «Ha`zirgi qaraqalpaq tili, Leksikologiya» sabaqli`g`i`nda teoriyali`q jaqtan si`patlama beriledi.

Qaraqalpaq tili XX a`sirdin` 30-jı'llari`nan baslap, haqiyqi`y ilimiy izertlew din` ob`ektine aylandı'. Bul da`wirde jazi`lg`an N.A.Baskakovti`n` «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazi`ka» (To`rtku`l, 1931-1932) miynetinde leksikag`a baylani`sli` bolg`an arab-parsi` tillerinen wo`zlestirilgen so`zler haqqi`nda pikirler ushi`rasadi`. S.E.Malovti`n` sol da`wir de jazi`lg`an «Zametki o karakalpaksom yazi`ke» (No`kis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasi`na baylani`sli` ayi`ri`m mag`li`wmatlar bar. Bul miynetin` «Leksika. Glossarii» dep atalg`an son`g`i` bo`liminde qaraqalpaq tilinde ken` qollani`li`p ju`rgen ayi`ri`m atamalar, so`zler, arab-parsi`, rus tilinen wo`zlestirilgen so`zler keltirilip, wolardi`n` rus tilindegi awdarmalari` berilgen. Bul so`zlerdin` ma`nisine, qanday tu`sineklerdi bildiretug`i`nli`g`i`na itibar bergen.

Qaraqalpaq tilinin` leksikasi`na baylani`sli` N.A.Baskakovti`n` 1962-jı'l «Sostav leksiki karakalpaksogo yazi`ka i struktura slova» degen arnawli` jumi'si`<sup>1</sup> basi`li`p shi`qti'. Bunda qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami` tariyxı'y shi`g`i'si` boyi`nsha u`yrenilgen. Qaraqalpaq tili so`zlik qurami`ni`n` u`lken bir bo`legin tu`rkiy ha`m mongol tilleri ushin wortaq so`zler quraytug`i`nli`g`i`n da`l misallar menen ko`rsetedi ha`m bunday so`zler topari`n tu`rkiy tiller leksikasi`ni`n` yeski qatlami` dep ataydi. Soni`n` menen birge qaraqalpaq tilinin` leksikasi`nda qı'tay, arab, persi`, rus ha`m rus tili arqali` basqa tillerden wo`zlestirilgen so`zler qatlami` bar yekenin ko`rsetedi

ha'm wolardi'n` wo`zlestiriliw sebeplerin ani'qlaydi'. Arab-parsi' tillerinen wo`zlestirilgen so`zlerdi ma'nisi boyi'nsha 6 toparg'a bo`lip ko`rsetedi: diniy ma'nige iye so`zler, ilimiy terminler ha'm abstrakt tu`sinikti bildiretug'in so`zler, ja'miyetlik-siyasiy atamalar, wo`ndirislik terminler, ku`ndelikli turmi'sta ken` qollani'latug'i'n so`zler ha'm abstrakt grammatikali'q ma'nige iye so`zler.

N.A.Baskakovti'n` bul miyneti qaraqalpaq tili leksikasi'n bunnan bi'lay da izertlewge bag`dar bergen ha'm bu`gingi ku`nde de wo`z bahasi'n joytpag`an ilimiy da`rek boli'p yesaplanadi'. 1996-jı'li' N.A.Baskakovti'n` «Karakalpakskiy yazi'k. IV. Leksika» degen miyneti No`kiste kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Kitapta tiykari'nan avtordi'n` joqari'da sholi'w islegen miyneti worin alg`an².

Qaraqalpaq tili leksikasi'n izertlewde prof. E.Berdimuratovti'n` miyneti ko`p boldi'. Ol 1964-jı'li' Tashkentte «Ha`zirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasi'ni'n` ocherki» degen temada kandidatli'q dissertatsiya jaqladi. A`lbette, bul miynette qaraqalpaq tilindegi go`nergen so`zler haqqi'nda so`z yetiledi. Dissertatsiyali'q jumi'si'ni'n` tiykari'nda 1964-jı'li' «Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabi'n baspadan shi'g`ardi'. Keyin bul kitap qayta islenip, 1968, 1979, 1994-jı'llarda baspadan shi'g`ari'ldi'ha'm bu`gingi ku`nde de joqari' woqiw wori'nlari'ni'n` qaraqalpaq tili ha'm a`debiyati' qa`nigeligi studentleri ushi'n sabaqli'q retinde xi'zmet atqari'p kelmekte. Sabaqli'qta qaraqalpaq tili leksikologiyasi' pa`ninin` wazi'ypalari' ani'qlanadi'.

Avtor miynetinde go`nergen so`zlerdin` tariyxı'y da`wirler dawami'nda belgili bir tu`siniklerdin` atamaları' retinde qollani'li'p, keyin ja'miyetlik turmi'sti'n` rawajlani'wi'na baylani'sli' shi'g`i'p qalg`an bo`legin tariyxı'y so`zler, al anaw yamasa mi'naw tu`siniktin` go`nergen atamasi' boli'p yesaplanatug'i'n bo`legin arxaizmler dep atag`an.

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1962, 69-100лер.

² Дәулетов А., Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. Нөкис, 2001, 32-33лер.

Arxaizmler menen tariyxi'y so`zler bir-birinen tu`p-tami'ri'nan ayri'li'p turatug`i'n so`zler boli'p yesaplanadi', wolarg`a tek eykewinin` de go`nergen so`zler yekenligi g`ana uli'wmaliq si'pat bere aladi'¹.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde go`nergen so`zlerdin` yeki topari' bar. Wolardi'n` birin tariyxi'y so`zler, yekinshisin arxaizmler quraydi'.

Go`nergen so`zlerdin` usi' yeki tu`ri de so`zlik quramnin` siyrek qollani'latug`i'n topari'nda wo`z worni'na iye.

2.Tu`rkiy ha`m qaraqalpaq til biliminde xali'q awi'zeki do`retpeleri tilinin` izertleniw jag`daylari'

Tyurkologiya iliminin` yen` tiykarg`i' ha`m a`hmiyetli wazi'ypalari'ni'n` biri tu`rkiy xali'qlari'nin` milliy a`debiy tillerinin` qa`liplesiw ha`m rawajlani'w da`wirlerin izertlew boli'p tabi'ladi. Milliy a`debiy tillerdin` rawajlani'w tariyxi'n izertlew ha`m woni'n` basqi'shlari'n ani'qlaw ushi'n jazba estelikler menen bir qatarda xali'q awizeki do`retpelerinin` a`sirese da`stanlardi'n` til wo`zgesheliklerin so`zlik qurami'ni'n` tariyxiy qatlamlari'ni'n` teren` kompleksin u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye.

Ha`r bir xali'qti'n` a`debiy tili awizeki so`ylew tilinin` tiykari'nda payda boladi. Tildin` so`zlik qurami'nda sol tilde so`ylewshi xali'qti'n`, wonin` tilinin` tariyxi'na baylani'sli' bay tariyxi'y mag`li'wmatlar uzaq saqlanadi'.

Solay yetip, xaliq da`stanlari'ni'n` tilin, wonin` so`zlik qurami'n izertlew arqali' sol xali'qti'n` tariyxi' ha`m tili woni'n` rawajlani'w basqishlari' tuwrali' ha`r ta`repleme mag`li'wmat ali'wg`a boladi.

Fol`klorli'q do`retpelerdin` til wo`zgesheliklerin izertlew tu`rkiy xali'qlari'nda 50-ji'llardan baslap qolg`a ali'na basladi'.

Misali': S.Bayliev «Sayat ha`m Hamra» da`stani'ni'n` tillik wo`zgeshelikleri» atli' kandidatli'q dissertatsiyasi'nda da`stan tilinin`

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 117-118лер.

fonetikalı'q ha'm morfologiya sintaksislik ha'm leksikalı'q wo'zgesheliklerin izertlegen.

Al. qaraqalpaq til biliminde fol'klorlı'q do'retpelerdin` tilin izertlewge arnalg`an jumi'slar az ushi'rasadi. Wolardan atap aytsaq Wo.Bekbawlov «Qaharmanlı'q eposti'n` arab-parsi' leksikasi' ha'm wonin` tariyxı'y lingvistikalı'q xarakteristikasi'» degen miyneti¹, Iлимпaz Sh.Abdinazimovti'n` «Qi'rq qı'z» dastani'ni'n` leksikasi'» degen temadag`i'kandidatlı'q dissertaciyaları' yen` tiykarg`i'lari' boli'p tabı'ladi'.

Jumi'sta da'stanni'n` tili ha'r ta'repleme analizlenip, da'stanni'n` leksikalı'q qurami', wondag`i' so'zlerdin` tariyxı'y shi'g'i'si', Altay qatlami', uli'wma tu'rkiy tillerine worta q so'zler qatlami' wonin` tematikalı'q toparlari' tuwralı' so'z yetilgen.

Biraq, bul ilimiy miynetler Sayatxan Ha'mire dastani'ni'n` tillik faktlerin ashıp beriwde jetkiliksiz.

Sonli'qtanda biz wo'zimizdin` pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n` izertlew obyektı si'pati'nda «Sayatxan Xamire» da'stani'nda qollanı'lg`an go'nergen so'zlerdi izertlewdi aldimizg`a maqset yetip qoydı'q.

«Sayatxan-Ha'mira» da'stani'ni'n` nusqaları' haqqi'nda

«Sayatxan-Ha'mira» da'stani' qaraqalpaq xalqi' arası'nda a`zelden ken` tarqalı'p, woqi'li'p, baqsi'lar ta'repinen atqari'li'p kiyati'rg`an a`debiy miyraslardı'n` biri. Bul da'standı' tu'rkmén, a`zerbayjan, wo'zbek, qazaq xalı'qları'da wo'zlerinin` milliy a`debiy miyrası' dep yesaplaydı'.

«Sayatxan Hamire» dastani' qaraqalpaqlar arası'nda awi'zsha ha'm kitabiyy tu'rde taralı'p kelgen. Woni'n` ken` wo'ris aliwında basqa xalı'qlardı'n` tillik wo'zgesheligi, milliy ma'deniyati' menen diniy ayi'rmashi'li'qları' hesh qanday ta'sir yetpesten, ha'r qiyli' atamalarda ko'p g`ana shegaralardı' atlap wo'tip, u'ken territoriyalı'q aralı'qta jasap keldi. Da'standa ha'r bir xalı'qti'n` poetikalı'q do'retpesindegi milliy da'stu'rin

¹ Байлиев С., Языковые особенного дастана «Саят и Хамра» Ашхабад 1965.

belgileytug`i`n wo`zine ta`n poetikali`q ha`m stil`lik sistema ha`m wonin` wo`z aldina toliq bir pu`tin do`retpe yekenligin da`liylleydi.

Sonli`qtan bul do`retpenin` ha`r bir versiyasidan sol xali`qti`n` u`rp-a`detin, turmi`s tirishiligi menen du`nyag`a ko`zqarasin ani`qlawg`a boladi`. «Sayatxan Ha`mire» dastani` ideyali`q mazmuni` menen ko`rkemlilik wo`zgesheligine baylanisli` qaraqalpaq milliy da`stanlari`ni`n` qatari`nan I`layi`qli` worin ali`p woti`r.

Bul da`standi` qaraqalpaq xali`q baqsi`lari`nan Aqi`mbet, Muwsa, Su`yew, Japaq, Yesan ha`m t.b. baqsi`lar atqarg`an. Bizge Juman baqsi`, A`met baqsi` variantlari` belgili. Juman baqsi` varianti`n` woni`n` sha`kirti Minaj Matsapaevtan M.Nizamatdinov jazi`p alg`an varianti` 1985-jil`i «Qaraqalpaq fol`klori`» ni`n` XIV tomi`nda ja`riyalandi`¹.

Qabi`l Maqsetovti`n` «Qaraqalpaq ji`raw baqsi`lari`» atli` kitabi`nda ««G`orug`li`», «Yusup-Axmet», «Sayatxan-Ha`mira» qusag`an da`stanlardi`n` qaraqalpaqsha versiyasi`ni`n` payda boli`wi`nda Aqi`mbet, Muwsa qusag`an improvizator baqsi`lardi`n`, xali`q shayi`rlari`ni`n` roli ayri`qsha bolg`an»<sup>2</sup>, -dep ko`rsetip bul da`stanlardi`n` qaraqalpaqlar Arasi`nda qa`liplesiwinde tiykari`nan baqsi`lardi`n` xizmetin bahalaydi`.

A`sirese, 1914-jil`i Tashkentte O.Portsev kitapxanasida basi`lg`an «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ni`n` litografiyalı`q nusqasi` wo`zbekler, qaraqalpaqlar, tu`rkmenler arasi`nda woni`n` ken`nen tarali`wi`nda pu`tkilley u`lken buri`li`s jasadi`³. Ja`ne de bul da`stanni`n` ken`nen tarali`wi`na da`slepki ji`ynawshi` ha`m izertlewshi` venger ilimpazi` G.Vamberi boli`p, wol 1860-jil`lari` Wortan Aziyag`a kelip, «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ni`n` bir nusqasi`n` jazi`p aladi. Woni` London ha`m Berlin kitapxanalari`na tapsi`ri`p, kitap yetip ja`riyalaydi`. Bul da`stanni`n` litografiyalı`q nusqasi` 1898-jili` Kazan`da, 1874-jil`i Tashkentte basi`li`p shi`qqan. Da`stanni`n` wo`tken a`sirde wo`zbek ha`m tu`rmenler arasi`nda ayti`li`p kelingan

¹ Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. Нөкіс, 1992, 142.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ жырау бақсылары. Нөкіс, 1983, 200.

³ Сонда, 156.

versiyalari' 1927, 1941, 1960, 1964-ji'llari' wo`z aldi'na kitap boli'p basi'li'p shi'qti'.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ni'n` yel arasi'nda birqansha variantlari' ushi'rasadi'. Atap aytqanda, Muwsa baqsi'ni'n` sha`kirti Juman baqsi' nusqasi', To`rtku`ldegi A`met, Nuri'mbet Patullaev ha`m Maman baqsi' nusqalari', A`miwda`r`yali' Tursi'nbay ha`m Woralbay baqsi'lardi'n` bir neshe nusqalari' wo`tken a`sirde ayti'li'p kelingan. Bul nusqalardi'n` ko`pshiligi Wo`zbekstan Ilimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo`liminin` qol jazbalar fondi'nda saqlawli' tur.

I BAP. «SAYATXAN-HA`MIRA» DA`STANI`NDA QOLLANI`LG`AN GO`NERGEN SO`ZLERDIN` TEMATIKALI`Q TOPARLARI`

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ndag`i` qollanilg`an go`nergen so`zlerdi to`mendegidey tematikali`q toparlarg`a bo`lip qaradi`q.

1. Geografiyali`q atamalar

Da`wir kaloritin an`lawda da`standag`i` geografiyali`q atamalar belgili da`rejede til fakti` bola alatug`i`ni` so`zsiz. Ha`r bir atama wo`zine ta`n ma`nilik wo`zgesheliklerge iye.

Xazar yelinin` Genjeqarabag` degen **sha`ha`rinde** yeki dos bolg`an yeken. Birinin` ati` Ashiq Axmet, yekinshisinin` ati` Seydaxmet yeken (191).

Da`standag`i` **Xazar** yeli - A`zerbayjanni`n` burin`g`i` atamasi, al **sha`ha`r** so`zi parsi` tilinen aling`an boli`p, qala degen atamani` bildiredi.

Sonin` menen birge usi`nday uzaq da`wirlerdi wo`z ishine alatug`i`n ayi`ri`m an`I`zg`a aylang`an jer, qala atlari` ushi`rasadi`. Misali`: Qarasa sol tawdi`n` qubla janbawi`ri`nda bir **ka`ntli** yelatti`ko`rdi.

- Ha` balam, - dedi, - usi` tawdi`n` qubla arqasi`n` Temirqanli` **gu`rt** dep at беретug`I`n yedi. Ha`mrajan ha`m Sayatxan **Beltaw** degen jerge kelip yedi (196). Wol kelgen **Gu`rjistan** patshasi`ni`n` qizi` Hu`rbadam ka`niz yeken (215). Bul mi`sallardag`i` «Beltaw» toponimi ha`zirgi qay jer yekenligin ani`qlay almadi`q, al «Gu`rjistan» bul ha`zirgi wo`zbek tilinde Gruziya ma`mleketi usil`ay ataladi`.

Bul atamalar tari`yxi`y jag`i`nan da`l ha`m da`l yemesligine qaramastan da`stanni`n` payda boli`w da`wirin so`z yetetug`i`n waqi`yalari`n ani`qlawda wog`ada a`hmiyetli. Qanday jag`dayda bolmasi`n, wol atamalardi`n` da`stang`a qatnasi` bar. Ayi`ri`m atamalardi`n` yerteklik, an`izli`q formag`a aylang`an qa`siyetlerinde ko`riwge boladi`.

2. Jaw-jaraq ha`m uri's islerine baylani'sli' so`zler

Da`standa sonday-aq, jaw-jaraq ha`m uri's islerine baylanisli' so`zlerde jumsalg`ani'n ko`riwge boladi'.

Da`stan do`regen da`wirde uri's islerinde qollani'latug`i'n qural-jaraqlardi'n` tu`rleri pu`tkilley wo`zgeshe. Misali': **qi'li'sh** ha`m **sari'jay** so`zleri sol da`wirde tiykarg`i' qural-jaraq atamaları' bolg`anli'g`i' belgili. Sonli'qtan, qi'li'sh bati'rdi', a`skerdi su`wretlewge baylanisli' wori'nlarda jaqsi' qollani'ladi'. Al, **sari'jay** bolsa, qaharmanlardi'n` birden-bir a`skeri qurali' bolg`an. Misali': Patsha bir ju'yrik tulparg`a minip, **sari'jaydi'** igerdin` qasi'na taslap, **almas qilishti'** beline ma`kkem bag`lap, jaw-jaraqti' sazlap, Hamrajan menen Sayatxanni'n` izinen quwi'p ba`dar ketti (227). Bul mi'saldag`i' **sari'jay** uri's qurali', **almas** qi'li'sh so`zi keskir, wo`tkir ma`nisinde qollani'lg`an. Sayatxan woqti' **girisinde** qoyi'p, sari'jaydi' tarti'p jiberdi (227). Bul mi'saldag`i' **giris** so`zi sari'jaydi'n` woq qoyi'p atatug`i'n jeri, jaydi'n` serippeli bawi'.

Da`stan qaharmanli'q yemes, ashi'qli'q da`stan bolg`anli'g`i' sebepli bunda tiykari'nan jaw-jaraq ha`m uri's islerinde qollani'latug`in so`zler az ushi'rasadi'.

3. Tuti'ni'w ha`m zergerlik zatlari'na baylanisli' so`zler

Da`standa tuti'ni'w zatlari' da a`dewir da`rejede wo`zgesheliklerge iye. Ma`selen: Beltawda attan tu`sip, atlardi' wotlati'p, **u'shgu'lden** woshaq woydi'ri'p, qaptali'na **du`mshe** qoydi'ri'p **mishta** kabap, kesada sharap, ayshi'-parag`atta tu`slenip woti'r yedi (227). Mine, bul mi'saldag`i' so`zler sol da`wirde tuti'ni'w qurallari' xi'zmetin atqarg`an.

U'shgu'l – jerge woyil'i'p sog`I'latug`I'n woshaq.

**Du`mshe** – suw quyi'p qaynati'w ushi'n woshaqqa qoyi'latug`I'n i'di's.

Mishta – nishter, bul jerde «nishter» so`zi seslik wo`zgeriske ushi'rap «mishta» tu`rinde qollani'lg`an.

Bir alti'n **gu`rsige** woti'rg`i'zdi'(215). Bul mi'saldag`i' **gu`rsi** – ku`rsi, woti'rg`I'sh ma`nisinde qollani'lg`an.

Atasi'ni'n` **seyisxanasi`nan** yeki jorg`ani' keltirip, tilladan **yegerlep**, ushi'g`adan **terliklep**, yekkisine y`eki g`ali' **qorji`n**, qi'zi'l tillani' bo`kterip jolg`a rawana boladi'(223). **Seyisxana** – atlardi' jari'sqa tayarlaytug`i'n arnawli' xana. **Yegerlep** – yer so`zinen kelip shi'qqan wo`zbek tilinde yegerlep, qaraqalpaq tilinde yertlep dep ayti'ladi'. **Ushi'g`a**-qi'mbat bahali' tawar. **Terlik** – atti'n` u`stine jabi'w retinde qollani'latug`i'n kishkene to`sek. **Qorji`n** – atqa bo`kteriw ushi'n arnalg`an, zat salatug`i'n qos qaltani' an`latadi'.

Seksen gez tilla **ko`shkim** bar (192). **Ko`shki** – kishkene nag`isli' kiosk usag`an jay. Kiosk so`zi usi' ko`shki so`zinen kelip shi'qqan¹.

Tug`i`r u`stinde bolar jayi', tarlanni'n` (218). **Tug`i`r** – qusti' qondi'ri'p qoyatu g`i'n ag`ashti' bildirgen.

Qazan juwg`an **dasmallari`** qi'rmi'zi'(214). **Dasmal** – tawardan tigilgen qazan juwatug`i'n zat.

Saltanatli' begler basi'nda **ji'g`a** (220). **Ji'g`a** – patshali'qta kiyetug`i'n bas kiyimi, taj.

Munaqqashtur wonin` mami'q pa`rleri (218). **Munaqqash** – nag`i'shlang`an, bezelgen.

Bag`di'n` wortasi'nda bir **paqshasi`** alti'nnan, bir **paqshasi`** gu`misten, bir **paqshasi` zerbaraqtan** seksen gez tilla ko`shkisi bar yedi (202). **Paqsa** – diywal, **zerbaraq** – juqa alti'n qag`az, japi'raqtay, hayallar tag`atug`i'n tilla tas.

Dizkiyimshen`** belli shermendes shi'g`I'p anaday jerge bari'p juwi'ri'p kelip wo`zin **tog`i`rtqag`a urdi'(202). **Dizkiyim** – ishten kiyetug`i'n kelte kiyim. **Tog`i`rtqa** – suwdi' retlep jiberetug`i'n sag`a ushi'n u`skene.

Alti'n yan`li' som **yu`ziktin`** qashi'man (225). **Yu`zik** – ju`zik, hayal-qi'zlardi'n` barmaqqa tag`atug`i'n zergerlik tag`i'nshag`i'.

Bir suw quyatug`i'n **mes** aldi'(196). **Mes** – teriden islengen suw quyatug`i'n i'di'sti' bildiredi.

Asti'n`g`i' **la`bi** menen **a`rebekti** qi'mi'p mi'yi'g`i'n tarti'p ku'ldi (207). **A`rebek** – qiz-kelinsheklerdin` murni'na tag`atug`i'n zergerlik tag`i'nshag`i'.

A`lleri **bileziklinin`** (222). **Bilezik** – qolg`a tag`i'latug`i'n hayal-qilardi'n` tag`i'nshag`i'.

Sarpayi'n jami'ldi'm bu`gin Sayatti'n` (209). **Sarpay** – arnawli' tu`rde beriletug`i'n zatlay siyli' kiyim.

Sarhawizdi'n` boyi'na **za`rto`sheklerdi** Sali'p (212). **Za`rto`shek** – nag`i'shli' to`sekti bildiredi. Biraq ha`zir bul atama qollani'lmaydi'.

Qoli'm sozi'p **g`a`ziynen`e** (212). **G`a`ziyne** – alti'n qi'mbat bahali' zatlar saqlanatug`i'n bo`lme.

Yeger wo`lgeni ras bolsa, wo`z qoli'm menen aq juwi'p, ari'w **kepinlep**, qoyi'p qaytayi'n (222). **Kepin** - wo`linin` denesin qaplap ko`metug`i'n zat. Uli'wmalasti'ri'p aytqanda, da`stan tilinde tuti'ni'w ha`m zergerlik buyimlari'na baylanisli' so`zler ju`da` wo`nimli jumsalg`an.

4. Diniy tu`siniklerge baylanisli' so`zler

Da`standa diniy tu`siniklerdegi so`zler wog`ada ko`plep ushi'rasadi'. Da`standag`i' waqi'yalardi'n` su`wretleniwinde dinge iseniwshilik basi'm keledi. Misali':

Allani' sa`wersen`, babam a`l ko`ter (198). **Alla** – quday, ta`n`iri so`zlerine sinonim.

**Pirim-pa`yker** bul jani'ma ra`him yetkil (200). **Pirim pa`yker** – «pay» parsi'sha «ayaq» degendi an`lati'p, «ayag`i'n`a bas iyeyin pirim» ma`nisin bildirip kelgen.

Faniy du`n`yani' ma`s kezem (200). **Faniy** – joq boli'wshi', tawsi'li'wshi', wo`tkinshi du`n`ya tu`sinigin beredi.

¹ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы'лексикасы'хәм оның тарийхый лингвистикалык

Ta`wbe** yettim, ashi'qli'g'I'm umi'tti'm (201). **Ta`wbe – shu`kirshilik yetiw.

I'rza boli'n`, qosha nari'n`nan tutti'm (201). **I'rza** – i'razi' boli'w, qayi'l boliw.

Alarman jani'n`di, woqi' **iymani'n`di** (204). **Iyman** – iseniw, yag`ni'y wo`limin`nen aldin allani'n` birligine isenetug`i'nli'g`i'n`di' moyi'nlaw.

Basi'n`a salarman **aqi'rzamana** (204). **Aqi'rzaman** - ha`r bir istin` ayag`i', du'n`yani'n` son`i', diniy tu`siniklerde bul du'n`ya tawsi'li'p, ma'n`gilik du'n`ya(wo du'n`ya) baslanatug`i'n da`wir «aqi'rzaman» delinedi .

Bir zaman ko`rmesem boli'rman **ha`si** (224). **Ha`si** – islam dinine qi'lap is islew – bul ha`si ketiw.

A'y yaranlar, **musi'Imanlar** (193). **Musi'Iman** – islam dinine iseniwshi adam.

Ne sebepten **aza** tutip yig`ladin` (212). **Aza** – wo`lgendi azalap qara kiyip ju`riw, qayg`i'ri'w ma`nilerin an`latadi'.

Muhminlerge da`rt ayrali'q salmasi'n (209). **Muhmin** – iyman keltirgen, islam dinine isengen adamdi' bildiredi. Mo`min sinoniminde jumsaladi'.

Bizin` yarg`a ko`p **gu`nakar** boli'psan` (209). **Gu`nakar** – gu`na islegen adam ma`nisinde boli'p, «kar» parsi' tilinen kirgen forma.

Bir **ma`lek** sipatli' hu`riy halqali' (211). **Ma`lek** – perishte so`zi menen.

Sayatxan periyni ta`riyp qilsam

**Haqtin` nuri'** ju`zinen ma`lek-ma`lek tamg`an (211). **Haq** – allani'n` 99 atlari'ni'n` biri.

**La` ilaha** qutqar meni bu g`amnan (215). **La` ilaha** – bul so`z islam dininde «kalima» dep ayti'li'p, islam dinine isengen adam bul kalimani' aytiwi' sha`rt. «La ilaha» – arabsha – «ilah joq» yag`ni'y alladan basqa ilah joq degendi an`latadi'.

Qazi'si', **mollasi'** woqi'p gu'rleyur (220). **Molla** – jaqi'nlasqan, jaqi'n adam degendi bildiredi¹. Ha'zirgi waqitta musi'lman dininin` ruwxani'yi'.

A'lde qina, tilde **sana** saz bolar (220). **Sana** – namaz woqi'g`anda ayti'latug`i'n duwani' bildiredi.

Qazi'si', **muptisi'** misali' **Iysa** (220). **Mupti'**- pa'tiwa beriwshi, musi'lmanshi'li'qta joqari' lawazi'm. **Iysa** – payg`ambardi'n` ati'.

Xojasi-seyiti woqi'r **muhiya** (220). **Muhiya** – ishinen woqi'w degendi bildiredi.

Sa'rbi degen bir ag`ash, atam **Kabadan** a`kelip berip yedi (219). **Kaba** – musi'lmanlardi'n` haji' ziyarati'n wori'nlaytug`I'n qara tas.

Wo du'n`ya-bu du'n`yadan u`mitin` bolmasi'n degeni shi'g`ar (219). **Wo du'n`ya** – aqi'r zaman, **bu du'n`ya** – ha'zirgi du'n`ya. Da`standag`i' diniy so`zlerdin` wo`nimli qollani'wi' da`stanni'n` islam dinine si'yi'ni'wshi' xali'qlar arasi'nda payda bolg`ani'nan derek beredi.

5. Siyasiy ja'miyetlik islerge baylanisli' so`zler

Da`standa sol da`wirdin` siyasiy-ja'miyetlik islerine baylanisli' da jumsalg`an so`zler ko`plep ushi'rasadi'. Misali': Ko`shkinin` aldinda alti'n **taxtin`** u`stinde ag`i'raq, qi'zi'li'qi'zi'l, ma`lek-ma`lek do`nip Sayatxan periynin` uyqi'lap jatqani'n ko`rdi (203). **Taxt** – patshalardi'n` wotiratug`i'n wori'nli'g`I', ku`rsisi.

Arzi'mdi' tin`lasam periyler **shahim** (211).

Ju`zin ko`rsem derler **shahlar, sultanlar** (211). **Shah** – yel basqari'wshi', **sultan** – shah, xan so`zlerine sinonim.

Xojasi', seyiti go`zzal ag`lari'(213).

Xojasi', seyiti woqi'r muhiya (220). **Xoja** – islam dinin tarqati'w maqsetinde islam yellerinen kelgen adamlar. **Seyit** – xoja so`zine sinonim.

Pa`rwa qi'lg`an neshe **qa`lpe** qi'zlari'(218). **Qa`lpe** – 1. Qi'ssa woqi'wshi' hayal adam, diniy kitap woqi'wshi' hayal; 2. Qus u`yretetug`i'n

¹ Усмонов М.А. Ислом справочник. «Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси», Т., 1989, 192-бет.

adam, an'shi' ma'nilerin an'latadi'. Bul jerde qus u'yretiwshi ma'nisinde qollani'lg'an.

Jeti ju'z yani'nda bardur qi'z **no'ker** (218). **No'ker** – (mongol-nokur), joldas, uri's waqti'ndag'i' dos, xizmetshi.

Qazi'si', mollasi' woqi'p gu'rleyur (220).

Qazi'si', mupti'si' misali' Iysa (220). **Qazi'**– hu'kim, dawa sheshetug'I'n ha'meldar sud'ya.

Xan Ha'mrayi'm, sizin` yelde neler bar? (219). **Xan** – yel biylewshi, yeldin` hu'kimdari'.

Arzi'w a'ylep kelip **mi'rzalar, begler** (211). **Mi'rza, beg** – xan sarayi'ndag'i' ha'meldar adamlar.

6. Yeski u'rp-a`detlerge baylanisli' so`zler

Da'standa xali'qti'n` u'rp-a`det da'stu'rlerine baylanisli' so`zler de a`dewir da`rejede wo`zgesheliklerge iye. Misali': Ay tuwg`anday boli'p, jeti ji'lda balasi' kelip qoli'na quwi'si'p, kewlin ja'mlep, u'shgu'llep woshaq woydi'ri'p, mal semizin soydi'ri'p, yeli-xalqi'n ji'ydi'ri'p, jeti keshe-ku`ndiz toy berdi. Ilaq woynaldi', at shabi'ldi', gu`res tuti'ldi', xali'q ishine u'rp-a`det bolg`an tamashalardi'n` barli'g'i' tezden wo'tti (228).

Bul mi'saldag'i' xalqi'mi'zdi'n` u'rp-a`detlerinen bolg`an **ilaq woynaw, at shabis, gu`res tu'siw** ata-babalari'mi'zdi'n` toylarda bolatug'i'n sa'ni bolg`an. Jigitler i'laq woynap, atlardi' shabi'sqa qosi'p, palwanlar gu`reske tu`setug'i'n bolg`an. Mine, usi'nday u'rp-a`detlerdi usi' waqi'tqa shekem saqlap kelgen ha'm ha`zir de qaytadan toylarda qolg`a ali'ni'p, jolg`a qoyi'li'p ati'r.

Yeki qoli'mdi' ten` jayip aq **pa`tiyamdi'** berip jibereyin (195). **Pa`tiya** – qoldi' jayip beretug`in aqi'l-na'siyat so`zler.

Tap sol ku`ni solardi'n` **ayt bayrami'** yeken (197). **Ayt** – arabsha «hayt» - qaraqalpaqsha bayram degendi an'latadi'. Qaraqalpaqlarda,

musi'lman xali'qlari'nda hayt so'zi qurban hayt ha'm woraza hayt bayramlari'nda saqlani'p qalg'an.

Pa'rim-pa'yker **go'yistanliq** a'yleme (204). **Go'yistan** – «go'y» so'zi parsi'sha «so'yle» degendi an'lati'p «sheshenlik etpe» degendi bildiredi.

Atasi'ni'n` seyisxanasi'nan yeki **jorg'ani'** keltirip, tilladan yegerlep, ushi'g'adan terliklep, birisine Hamrajandi' mindirip, birisine wo'zi minip, qi'zlarg'a juwap berip jiberdi (225). **Jorg'a** – atlardi'n` jorg'a jarisi'na qosatug'i'n, jorg'a ju'risli ati'. Bizin` bul u'rip-a`det da'stu'rlerimizga baylanisli' so'zler ha'zir de yeski u'rip-a`detlerimiz qayta tiklengennen keyin wo'nimli qollanil'maqa.

7. Adam mu'sheleri ha'm tuwi'sqanli'qqa baylani'sli' so'zler

Da`standa adam mu'sheleri ha'm tuwi'sqanli'qqa baylani'sli' go`nergen so'zler de ushi'rasadi'. Misali': Ha'mrajanni'n` joli'ni'n` u'stine shi'g'i'p, aq **siynen`di** aship jat (193). **Siyne** – 1. Ko`kirek, ko`ksi; 2. Ju`rek, ko`kirek manilerin an`latadi'.

Peshanama qum-qismetler yazi'lmi'sh (192). **Peshana** – man`lay, man`layi'ma jazi'lg`ani' degen so'z boli'p tabi'ladi'.

Men ani' su'yermen, **ko`z-qashi'** birlen (192). **Qash** – qas so'zi tek seslik wo`zgeriske ushi'rag'an.

Allani'sa`wersen`, babam **a'l** ko`ter (198).

Qinamalidur **a'llerin`** (198). **A'l** – qol ma`nisin an`latadi'.

Awispali' ma`nisinde Qoblan bati'r ju`rekli, batir, yer ju`rek, ma`rt ma`nisinde qollani'li'p tur.

Tarqi'yna yaqi'p **da`stine** (198). **Da`st** – qol

Saqali'nan tarti'p wol **shekesine**, bul shekesine aldi'ra berdi (199).

Astin`g'i' **la`bi** menen a`rebekti qi'mi'p, mi'yig'i'nan tarti'p ku`ldi (207). **La`b** – Yerin ma`nisin an`lati'p, ha'zirgi wo`zbek tilinde «la`b» tu`rinde qollani'ladi'.

Tawi'stek **ga`rdanli'**, ti'rna yu`rishli (208).

Ga`rdan** uzati'psan`, yar almasi'na (209). **Ga`rdan –moyi'n.

La`bi sheker, **dodaqlari**'qi'rmi'zi'(214).

Dodaqli'qi'z-jawanlar (222). **Dodaq, la`p** – so`zleri sinonim so`zler boli'p yerin ma`nisin an`latadi'.

Yig`lag`anda yash to`kiler **didamnan** (215). **Didam** – ju`z, bet.

Wo`n`irleri toli' marjan sa`depli (216). **Wo`n`ir** - ko`kirek.

Qi'namali'dur **a`llerin**` (217).

Awzi'n`da gu`mish **tishlerin**` (217). **Tis** fonetikasi'q wo`zgeriske ushi'rag`an.

Bir nazalim **ug`lan** endi tu`sime (203). **Ug`lan** – yer bala, ul ma`nisinde boli'p da`standa na`za`lim so`zi menen birge qollani'lg`an ha`zirgi qaraqalpaq tilinde na`zalim so`zi stillik jaqtan tek g`ana qi'z balalar ushi'n qollani'ladi'.

8. Uli'wmali'q tu`sinikler menen baylanisli' so`zler

Da`standa uli'wmali'q so`zlerdi bildiretug`i'n so`zler wog`ada ko`plep ushi'rasadi'. Misali': **Qapapa`lektin**` isine (193). **Qapapa`lek** – ta`g`dirlik is.

Taqminnan qi'ri'q tanap bag`i'm bar (192). – **Taxmin** – shama menen.

Aq yu`zin`ni wo`beyin **be?** (199). **Wo`beyin** – su`yiw ma`nisin an`latadi'.

Shum **raxipler** ko`z salmasin bul bag`a (218).

Raxiplerge si'ri'n` aldi'rma (194). **Raxip** – dushpan, pikirleri qarama-qarsi' keletug`i'n, a`lpi ali'spaytug`i'n adam.

Bayag`i' Sa`rbijan bir joldi'n` **ba`ndirgisine** keldi (194). **Ba`ndirgi** – 1.Jollardi'n` qosi'li'p bir qi'spaqqa taqalg`an jeri. 2. Transport toqtaytug`i'n belgili wori'n. Bul jerde 1-ma`nisinde qollani'lg`an.

Buni 'Ha`mrajang`a bildirmeyin, kewline **ma`lel** keltirmeyin, - dep Sayatxan Ha`mrajanni'n` jani'na juwi'ri'p bardi'(214). **Ma`lel** – kewilge awi'r ali'w.

Menin` **da`li** bul kewlime (199). **Da`li** – aqmaq, jilli.

Bag`da ju`rgen **zag`lar**, babani`n` sawi`ri`si`na qoni`p, sho`kkishti ura basladi`(202). **Zag`** – g`arg`a, quzg`i`n.

Almani`n` posti`n **sayi`p** jep woti`rg`an (203). **Sayip** – posti`nan ayi`ri`p, qi`rshi`p.

Ayrali`qti`n` **ti`yi`g`i`** bag`ri`ni` tilip (224). **Ti`yi`q** – qi`li`sh, qanjar, pi`shaq.

Ka`malg`a kelipti bag`di`n` na`ha`li (204). **Ka`mal** – yer jetiw, boy jetiw.

Ja`ne bir so`zin`de **la`la`nin`** seydini,

Shul bag`da alma dedin`... (205). **La`la`** - jas wo`spirim bala.

Hesh jerde **ziyapat** degen so`zdi yesitken joq yedim (206). **Ziyapat –(a)** hu`rmetlew retinde tuz-na`mek beriw, toy-mereke.

G`a`let qalg`an so`zin` bolsa ayt dedi (210). **G`a`let** – jan`i`li`s, shaldi`ri`s.

Sayatxan periy bag`di`n` da`rwazalari`n **darxan** yetip ashi`p qoydi`(208). **Darxan** – ken`, molshi`li`q.

**Sarhawi`zdi`n`** boyi`na za`rto`sheklerdi sali`p, Hamrajandi` woti`rg`i`zdi`(210). **Sarhawi`z** – suw ambari`, suw saqlag`i`sh.

Taqmi`nnan qi`ri`q **tanap** bag`i`m bar (192). **Tanap** – arqan belgili uzi`nli`q mo`lsheri.

- A`y, ata, senin` **quyan`qi`** so`zlerin` mag`an ma`lim g`oy, sen bir buzi`q so`zlerdi aytip, ya bir jaman islerdi islep, ju`rgen bolma – dedi (209).

Quyan`qi`- wo`tirikshi adam.

- A`y Hamrajan, rasi`n` ba, joq pa? **Degishpen`** be? (210). **Degishpe** – bul mi`salda ha`zil ma`nide kelgen.

- Bag` ishinde yeki janan **ga`sht** yeter (214). **Ga`sht** - da`wran su`riw.

- Men sennen bir neshe **turpayi`** so`zlerdi yesittim (218). **Turpayi`** – bir tu`rli, basqasha.

Sol waqitta kelinshek penen qi`z yekewi **ba`slesip**, ha`r kim wo`zin-wo`zi maqtap, yekkisi **da`sme-da`s**, yag`li` ba`ha`r ayt`isi`p, ne dep tur yeken

(225). **Ba`slesiw** – ayti'si'w. **Da`sme-da`s** ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qolmaqol duwtar menen ayti'si'wdi' bildiredi.

Qurban bolsam, qa`lem qasha (200). **Qurban** – qurban boli'w, bir na`rsenin` joli'na, hu`rmetine jani'n qurban qi'li'w.

- Ha` taqsi'r, qi'zi'n`i'z bir **biygana** Hamrajan degen jigit penen neshe ku`nnen berli da`wran su`rip jatip, usi' bu`gin Xazar yelinin` Genjeqarabag` degen sha`ha`rine rawana boldi'(226). **Biyganalar** kelse jazasi'n berer (210). **Biyganaliq** penen shi'qti'm yellerden (205). **Biygana** - na`ma`lim, tanis yemes.

G`a`riyp pe, **mu`sa`pir** me, ashi'q pa, bir jag`i'nda duwtari' bar, bir jag`i'nda mesi bar, buni'n` jani' bar ma, ya jani' joq pa, bileyik qi'zlar, - dep Gu`lzari' qiz babani'n` dizesine ali'p woti'rdi'(197). **G`a`rip** – jolawshi', gezende, kelgindi adam.

Juwap ber **periyler**, ketmeli boldi'm (201). Iltimas a`ylen`iz, **periyler** shahi'm (201). Hamrajanni'n` basi'n **periyzat** dizesine ali'p wotirg`ani'n ko`ripti (191). **Periy** – suliwlar, suliw qi'zlar ma`nisinde qollani'lg`an.

Qapapa`lektin` isine (193). **Pa`lektin`** da`rtinen yendi netermen (194). **Pa`lek** – falaq, du`nya.

Aldi'n`I`zda gu`l-gu`l **sharap** ishilsin (196). **Sharap** - ma`y, ishimlik.

9. Is-ha`reketti an`latatug`i'n so`zler

Da`standa is-ha`reketti ha`r qiyli' ko`rkemlew qurallari' menen jaqsi' jetkerip bergen. Misali': **Isharat** a`yledi, qol ushi' birla`n (192). **Isharat** - ha`r tu`rli ha`reketler menen belgi beriw, i'mlap ko`rsetiw.

Sonalar **g`arq** bolar sha`shmi ko`line (194). **G`arq** – joq boli'w, batqan, shu`mgen, g`arq bolg`an.

Shashi'n jayi'p, ju`zin ji`rti'p, **dadi' pa`ryad** yetip, zar ji`lap woti`rdi'(194). Menin` shekken **pa`ryadi'ma** (194). **Pa`ryad** - Ja`rdem sorap jalbari'ni'w, uwayi'mlaw, qatti' jilaw.

Atqa **pardo**, qati'ng`a **xoshamet** – degen naqi'l bar (195). **Pardo** - wo`zine qaraw, wo`zine itibar beriw, zatqa shi`ray, ko`rik beriwshi. **Xoshamet** – qollap-quwatlaw, ha` ba`rekellasin beriw.

Sumliqti' yendirip **shi'tpa** qasi'n`di'(195). Shi'tpa – qabag`i'n u`yip, ashi'wlani'p.

I'shqi'-a'shrat penen wo`mirin` keshilsin (196). **I'shqi'-a'shrat** – zawqi' sapa, kewil ko`teriw.

Sa`rbijan keynine **g'i`rra** qayti'p kete berdi (196). **G`irra** - da`rriw, tez, ji'ldam.

Ha`mrajan ha`m jolg`a tu`sip ali'p **ba`da`r** ketti (196). **Ba`da`r** – irkilmesten, tez bet aldi' qayda qarasa sol jaqqa qayri'lmastan ketiw.

Sayatxan bila`n Hamrajan yekkisi Genjiqarabag` sha`ha`ri qaydasan`? dep jol tarti'p, **rawana** boldi'(223). Temirqanli' gu`rttin` yelati'na qarap **rawana** boldi'(222). **Rawana** – 1. Ketiwshi, ju`riwshi, wo`tiwshi, wo`tkinshi. 2. Da`l, birotala.

Na`ga`hannan kelip bag`i'na kirip (208). **Na`ga`han** – g`ayi'ptan.

Biyijazat bag`di'n` almasi'n terip (208). **Biyijazat** – ruxsatsi'z.

Bu`lbil **qurram** boli'p bul bag`da sayrar (208). **Qurram** – shadli'q, quwani'sh.

Ayshi'-ishret zawqi'-sapa, sazi'-sa`wbet quri'p jata berdi (212). **Ayshi'-ishret** – zawqi'-sapa.

A`ne ma`jilis **a`reste** qi'li'p, ha`mme **qasadarli'qta** wotirdi'(215). **A`reste** – 1. Bildirmey, 2. Bezelgen, ziyetlengen. **Kasadarli'q** – ti'ni'shli'q.

Gu`l terip ju`r, **ara** berip wo`zina` (215). **Ara** - wo`zine qarap, shi`raylani'p ju`riw.

Hu`rbadam ka`niz Hamrajanni`n` boyi`-si`nbatina hayran boli`p, bul jigrit qanday hayaldan tuwi`ldi` yeken? – dep **ta`siyin-a`pari`n** qali`p woti`rdi`(215). **Ta`siyin-a`pari`n** – qayi`l qali`w, qollap quwatlaw.

Sayatxan periy bir to`bege shi`g`i`p, jan-jaqqa qarasa, atasi` Ma`mmetjan patsha bir ju`yrik tulparg`a minip, jaw-jaraqlar menen keyininen **hag`lap** quwi`p kiyati`rg`ani`n ko`rdi (227). **Hag`law** – baqi`ri`w.

**G`amza** bila`n jan ali`rsan` (225). **G`amza** – 1. ko`z benen isharat yetiw. 2. Naz ha`m dilbarli`q, u`lpetlik penen ko`zin su`zip qaraw.

Yeger tu`sinde meni ko`rgeni yalg`an bolsa, menin` yarim usi` yemes pe? – dep qi`ri`q qi`zdi`n` birewin uslar degen pikir menen wo`zi ha`m qi`rmi`zi` kiyip, bag`di`n` **pinham** jerine bari`p, bir da`ste gu`ldi asti`na, bir da`ste gu`ldi u`stine sali`p, jasi`ri`ni`p jata berdi (210). **Pinham** – jasi`ri`n, qupi`ya, qupi`yalang`an ma`nisin an`lati`p, ha`zir «sir» so`zi jumsaladi`.

Hamrajan moyni`nan qushaqlap, ju`zlerinen **posa** aliwdi` woypap, qoli`n sozg`an yeken, wol periyzat qoli`n qag`i`p jiberdi (191). **Posa** – su`yiw, posa ali`w.

**Sita`m** a`ylep Sarbinaza (193). **Sita`m** – azap, azap shekken, qi`ynalg`an.

Sayatxan perini ta`rip qi`lsam, won bes jasi`nda u`sh ju`z altmi`sh ka`nizleri qasi`nda woramali`n qi`ya shalg`an, ko`rgenlerdin` aqi`li`n alg`an, haqti`n` nuri` ju`zinen ma`lek-ma`lek tamg`an, qarshi`g`aday qi`yallang`an, **g`amze** bilen janin`di` alg`an, adi`m atpag`a yeringen, nar tekedey kerilgen, suw ishse tamag`i`nan ten`gedey ji`lt-ji`lt ko`ringen, sa`llana, ma`stana Hamrajang`a qarap ju`ris qi`ldi`(211).

Ba`rshesin **qa`rap** yetti (203). Qarap – joq boli`w, joq qi`li`w manisinde jumsalg`an.

A`ne sol waqi`tta Sayatxan periynin` qatti` **qa`ha`ri** keldi (205). **Qa`ha`r** – ashi`w, g`a`zep.

Sayatxan periynin` dosti` yedi, qir`q qiz benen **shikar** yetip shi`qqan yeken (215). Shikar – aw, an`shi`li`q, jabayi` quslarg`a, haywanatlarg`a an`g`a shi`g`i`w.

10. Da`standag`i` og`uz tillerinin` elementleri haqqi`nda

Qaraqalpaq xalqi` a`zelden wo`zbek, qazaq, tu`rkmen xali`qlari`menen dos ha`m si`baylas jasap kiyati`r. Bul xali`qlardi`n` tilleri tu`rkiy tiller topari`na kiredi ha`m wolardi`n` jasaw sharayatlari`nda, etnografiyasi`nda, u`rp-a`det da`stu`rlerinde wo`z-ara jaqi`nli`q seziledi. Ko`binese, bul jaqi`nli`q ati`atalg`an tuwi`sqa xali`qlardi`n` a`debiy miyraslari`nda ko`rinedi. Bul xali`qlardi`n` bir regionda bir-biri menen qon`si`las jasap, ha`r qiyli` tarawlarda baylani`s jasawi` wolar arasi`ndag`i` ma`deniy baylani`slardi`n` ku`sheyiwine, rawajlani`wi`na sebepshi bolg`an.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda og`uz elementlerinin` ushi`rasi`wi` tiykari`nan bul da`stanlardi`n` qaraqalpaqlar arasi`na sonday-aq basqa da tu`rkiy xali`qlarg`a a`zerbayjan ha`m tu`rkmen xali`qlari` arqali` taralg`anli`g`i` menen belgilenedi. Biz da`standag`i` og`uz elementlerin u`yreniwimizdin` sebebi bul so`zler ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollani`lmaydi`. Solay yeken, bul so`zlerde go`nergen so`zlerge kiredi. Da`standag`i` go`nergen so`zlerdin` ko`pshiligin og`uz so`zleri qurag`anli`qtan, biz bul so`zlerdi wo`z aldi`na tematikali`q toparlarg`a bo`lip analiz yetiwdi maqul ko`rdik.

Ilimpazlardi`n` tasti`yi`qlawi` boyi`nsha qaraqalpaqlar arasi`nda xali`q da`stanlari`ni`n` ko`plep do`reliwi, tarali`wi` XVIII-XIX a`sirlerge tuwra keledi. Mine usi` da`wirlerde tu`rkmen baqsi`lari` arqali` qaraqalpaqlarg`a «Sayatxan-Ha`mira» da`stani` da ken` taralg`an. Bul tuwrali` qaraqalpaq ilimpazlari` wog`ada bahali` pikirler aytqan.

Fol`klorshi` ilimpazlardi`n` tasti`yi`qlawi` boyinsha, bul da`stanlardi` ha`m basqa da liro-epikali`q da`stanlardi` qaraqalpaq baqsi`lari` tu`rkmen

baqsi'lari'nan u'yrenge, qaraqalpaqsha milliy versiyalari'n do'retken. Solay da, bul da'stanlardi'n so'zlik qurami'nda og'uz elementleri belgili da'rejede saqlani'p qalg'an. Bunday so'zlerdin ko'pshiligi tu'rkiy xali'qlarda da wo'z si'n'arlari'na iye bolip keledi, ayi'ri'mlari' og'uz toparlari'ndag'i' xali'qlarg'a ta'n boli'p tabi'ladi'¹.

Solay yetip, bul da'stanlardi'n qaraqalpaqlar arasi'na ken'nen taraliwi' sol da'wirdegi ma'deniy baylani'slardi' ko'rsetedi. Da'stanlardi'n so'zlik qurami'nda og'uz elementlerinin saqlani'wi' leksikami'zda wo'zlestirilgen so'zlerdin payda boli'wi'na tiykar jaratadi'. Biz jumi'si'mi'zda da'stanni'n so'zlik qurami'ndag'i' og'uz elementlerin to'mendegidey tematikali'q toparlarga bo'lip u'yreniwge umti'ldi'q.

1. Adam mu'shelerin ha'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' an'latatug'i'n so'zler

«Sayatxan-Ha'mira» da'stani'nda adamni'n mu'shelerin ha'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' an'latatug'in so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Bul topardag'i' so'zlerdin ji'yi qollani'liwi' usi'xali'q da'stanlari'ni'n ideyali'q mazmuni'na da baylani'sli' bolip keledi. Wo'ytkeni bul da'standa adamlardi'n turmi's tirishiligi, ayrali'q sezimleri ha'm basqa da tuyg'I'-sezimleri ken'nen sa'wlelenedi.

So'z yetip woti'rg'an da'stanimi'zdi'n so'zlik qurami'nda adam mu'shelerin ha'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' an'latiwshi'og'uz tilleri elementlerin tallap qarag'ani'mi'zda qaraqalpaq a'debiy tiline az bolsa da jaqi'nli'g'i'n baqlawg'a boladi'. Bul XIX a'sirde ha'm XX a'sirdin basi'nda Wort'a Aziyada ken' qollani'lg'an yeski tu'rkiy jazba til yesaplanatug'i'n shag'atay tilinin ta'siri bolsa kerek. Da'standag'i'ushirasatug'i'n bul topardag'i' so'zler qaraqalpaq klassik shayi'rlari'A'jiniyaz Qosibay uli'ni'n ha'm Berdaq G'arg'abay uli'ni'n do'retpelerinde de ushi'rasadi'. Bunday uqsasli'qlar sol da'wirdegi qon'si'las xali'qlar arasi'ndag'i' ma'deniy ha'm

¹ Аманқличов Ш. Халық дәстанларындағы оғуз элементлери ҳаққында. // Түркий тил билиминиң

a`debiy baylani'slardan da`rek beredi. Soni'n` menen birge, ha`r qanday tildin` so`zlik qurami'nda wo`zlesken so`zlerdin` payda boli'wi'na belgili da`rejede ta`sir jasadı'.

a) Adam mu`shelerin an`lati'wshi' so`zler

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani'n tu`rkmen baqsi'lari' ta`repien qaraqalpaq xalqi' arasi'na ken` taralg`an. Bul da`standi' qi'ssaxanlar qaraqalpaq ji'raw-baqsi'lari' u`yrenip, milliy nusqalari'n payda yetken. Sonli'qtan da, da`stanlar tilinde adam mu`shelerin an`latatug`i'n so`zlerde og`uz tili elementlerinin` ushi'rasi'wi'n ta`biyiy qubi'li's dep bahalaw mu`mkin.

Peshana so`zi **man`lay** so`zi menen sinonim boli'p, ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde siyrek qollani'ladi'. Bul so`zdin` tilimiz leksikasi'nan wori'n ali'wi' yeski tu`rkiy jazba a`debiy tildin` ta`siri boli'wi' kerek. Misali':

Peshanama qum-qi'smetler yazi'lmi'sh (192).

**Siyne, ko`ksi** so`zlerinin` qaraqalpaq tilinde qollani'li'wi' tu`rkiy tillerine wortaq bolg`an yeski shag`atay tilinin` ta`sirinde qa`liplesken.

Aq **ko`ksin`e** lali'marjan dizilip (192).

Siynem qoydi'm yar joli'na (193).

Sonday-aq bul da`stanlardi'n` so`zlik qurami'n u`yrengende tariyxı'y shi'g`i'si' jag`i'nan arab so`zleri bolg`an adam mu`shelerin an`latatug`i'n so`zlerdi ushi'ratami'z. Bul so`zler topari' ha`zirgi og`uz topari'ndag`i' tillerdin` so`zlik qurami'nda ji'yi qollani'ladi'. Soni'n` menen birge arab-parsi' so`zleri qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n` tilinde ken` qollani'lg`an¹.

Tawi'stek **ga`rdanli'**, ti'rna yu`rishli (208).

**Ga`rdan** uzati'psan`, yar almasi'na (209).

Ziya-zulpi'n` da`l **ga`rda`ne** solashar (195).

La`bi sheker, **dodaqlari'** qi'rmi'zi'

ахмийетли мәселелери (илимий мақалалар топламы). Нөкис, 2005, 65-66-бетлер.

¹ Насыров Д, Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты'классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995, 39-54-бетлер.

Dodoqli' qiz-jawanlar (222).

Allani' sa`wersen` babam **yel** ko`ter (198).

**A`lleri** bileziklinin` (222).

Qi`namali`dur **a`lla`rin`** (222).

Bul mi`sallardag`i' **dodaq, a`l, ga`rdan** so`zleri og`uz tillerine ta`n` so`zler boli`p, qaraqalpaq tilinde yerin, qol, iyin so`zleri arqali' an`lati`ladi`.

b) Tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' an`latatug`i'n so`zler

A`zerbayjanlar menen tu`rkmenler tu`rkiy xali'qlardan yesaplang`ani' ushi'n bul xali'qlardi'n` turmi's-tirishiligi, etnografiyasi' basqa da tu`rkiy tilles xali'qlar menen jaqi'n boli`p keledi. «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' an`latatug`i'n so`zler qatlami' qaraqalpaq a`debiy tilindegi so`zlerge jaqi'n keledi. Bunday so`zler klassik shayi`rlar tilinde de jiyi ushi`rasadi`¹.

Da`standa yer balani' **ug`I'l, ug`lan** dep ataw ken` qollani`lg`an. Bul tikkeley og`uz til elementinin` ko`rinisi boli`p, ha`zirgi tu`rkmen tilinde **og`lan** tu`rinde qollani`li`w ta`n.

Bir nazalim **ug`lan** yendi tusi`ma (203).

Saqqalsi`z, murti' joq **ug`lan** su`yerem.

- Bar, sol **ug`landi'** yertip kel, bolmasa wo`ltiremen, - dedi (207).

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde yer balag`a **bala, ul** delinedi. **Ul** so`zi ko`bineze jazba a`debiy tilge, fol`klorli'q do`retpelerge ta`n. Al, klassik shayi`rlar tilinde **ug`i'l, ug`lan** so`zi go`nergen so`zler retinde qaraladi`<sup>1</sup>. Da`stanlarda ul **bala, ug`lan, ug`i'l** so`zleri sinonim boli`p qollani`la beredi.

Sonday-aq, da`stanlar tilinde hayal-qi'zlarg`a qarata **biybim** dep qollani`w ushi`rasadi`. Bul ha`zirgi og`uz topari`ndag`i' tillerge ta`n so`z.

Dolandi', **biybim** dolandi'(216).

Gel yendi, **biybim** gel yendi (216).

¹ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты'классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995, 39-54-бетлер.

¹ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Көрсетилген мийнети, 61-бет.

Biybim so`zi ko`binese da`standa ushi`rasadi`. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilindegi Biybixan, Biybigu`l usag`an menshikli adam atlari` da usi`g`an baylani`sli`qoyi`lg`an bolsa kerek.

2. Siyasiy-ja`miyetlik so`zler

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`da basqa da xali`q da`stanlari` si`yaqli` siyasiy-ja`miyetlik so`zler topari` bar. Bul da`stanni`n` tiykarg`i` ideyali`q mazmuni`na da baylani`sli`.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ni`n` ideyali`q bag`i`ti` tuwrali` ilimpazlar to`mendegishe pikir ju`rgizedi.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani` tu`rkiy tilles xali`qlarg`a ken` taralg`an liro-epos yekenligi ma`lim. Demek, bul da`standa siyasiy-ja`miyetlik so`zlerdin` qollani`li`wi` ta`biyiy qubi`li`s boli`p, wolar arasi`nda og`uz tili elementleri de bar.

Yen` birinshi gezekte siyasiy-ja`miyetlik so`zler yel basqari`w islerine baylani`sli` boli`p keledi. Bunday so`zler xali`qti`n` ja`miyetlik turmi`si`n belgileydi. Sonli`qtan da da`stanlarda ken` qollani`ladi`. Siyasiy-ja`miyetlik so`zler XVIII-XIX a`sirlerge tiyisli jazba yesteliklerde de bar¹. Mi`sali`:

Bizin` yelde bardur **shahlar, sultanlar** (219).

Ju`zin ko`rsem derler **shahlar, sultanlar** (211).

Shah, sultan so`zleri negizinen alg`anda arab tiline ta`n so`zler boli`p, ha`zirgi og`uz tillerinde **sha, soltan** tu`rinde jiyyi qollani`ladi`. Bunday so`zler og`uz tilleri topari`ndag`i` tillerde ko`plep ushi`rasadi` ha`m wolardi`n` so`zlik qurami`na aralasi`p ketken. Wolar yelege shekem a`debiy tillerinde qollani`ladi`. Bunday so`zler da`stanlar tilinde ushi`rawi`, bul da`stanlardi`n` qaraqalpaq xali`qlari`na og`uz topari`ndag`i` xali`qlardan taralg`ani` menen belgilenedi. Sonli`qtan da bul so`zlerdi og`uz tilleri topari`ndag`i` so`zler dep qarawg`a boladi`. Al qi`pshaq topari`ndag`i` tillerde derlik qollani`lmaydi`.

Bir **ka`ntli** yelatti` ko`rdi (196).

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. Нөкис, 1974, 284-бет.

**Ka`nt** so`zi a`zerbayjan tiline ta`n so`z boli`p, qaraqalpaq tilinde **awi`l** so`zi arqali`an`lati`ladi`.

Ha`zirgi da`wirde basqa tillerden kirgen so`zler sonday-aq, ha`r qi`yli` xali`qlardi`n` turmi`si`n, u`rp-a`detlerin, til wo`zgesheliklerin ko`rsetetug`i`n ekzotikali`q leksikada ken` qollani`ladi`².

**Ashi`q** Axmet baba bir to`benin` basi`na shi`g`i`p, ko`z taslap qaradi`(196).

Bul da`standag`i`**ashiq** so`zinin` qollani`li`wi` haqqi`nda ayri`qsha toqtap wo`tiwimiz tiyis. Wo`ytkeni, usi` so`zdin` qollani`li`wi`da`stanni`n` og`uz topari`ndag`i` xali`qlardan taralg`anli`g`i`n ko`rsetedi.

Ashi`q** so`zi Kavkaz xali`qlari`nda **ashug tu`rinde qollani`ladi`. **Ashug** (arabti`n` ashi`q degen so`zi) Kavkaz xali`qlari`ni`n` a`debiyatlarinda` jiyi ushi`rasadi`. Bizin`she, **ji`rshi`, qosi`qshi`** degenge tuwra keledi. Bular bizlerdegi **shayi`r**, qazaqlardag`i` **aqi`n** degen tu`sinikler menen ten`. Ashuglar o`z shi`g`armalari`n tarli` saz qurallari` ja`rdemi menen atqaradi`¹.

3. Waqi`tti`, wo`lshem birliklerin ha`m abstrakt tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda waqi`t, wo`lshem birliklerin ha`m abstrakt tu`siniklerdi bildiriwshi og`uz elementlerine ta`n so`zler siyrek qollani`lg`an. Ma`selen, waqi`tti` bildiriwshi so`zlerden **pasi`l** so`zi **ma`wsim** so`zi menen sinonim boli`p qollani`ladi`. Al ha`zirgi qaraqalpaq tilinde **pasi`l** so`zi jazba a`debiy tilge ta`n so`z.

Ba`ha`rdin` **pasli`nda**, jaz jaylawi`nda (213).

Na`zer sali`p qarasa, ba`ha`rdin` **pasli`** boli`p qalg`an yeken (213).

Ba`ha`rdin` **pasli`n** si`patlap woti`ri`ppan, - dedi (214).

Da`standa wo`lshem birliklerin an`lati`wshi` **gez**, **tanap** so`zleri qollani`lg`an. Bunday so`zler ha`zirgi da`wirde go`nergen so`zler topari`n quraydi` ha`m tiykari`nan fol`klorli`q do`retpelerde ushi`rasadi`.

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990, 33-бет.

¹ Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. Нөкис, 1992, 10-11-бетлер.

Seksen **gez** tilla ko`shkim bar (192).

Taqminnen qirq **tanap** bag`i`m bar (192).

Da`standag`i` wo`lshem birligin bildiriwshi so`zler topari` XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq tilindegi jazba yesteliklerdin` leksikasi`nda ushi`rasadi`².

Da`standa abstrakt ma`nidegi og`uz topari`ndag`i` tillerge ta`n so`zler de ushi`rasadi`. Misali`:

Biyijazat bag`di`n` almasi`n terip (208).

Bul mi`saldag`i` biyijazat so`zi ruksatsi`z degen ma`nini bildiredi.

4. Uli`wma tu`sinikler menen baylanisli` so`zler

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`qaraqalpaqlar arasi`na awiz yeki ha`m jazba nusqalarda ken` taralg`an. Bul da`stanni`n` leksikasi`nda og`uz elementleri uli`wma tu`sinikler menen baylanisli` so`zler topari`nda jiyyi ushi`rasadi`.

Bul topardag`i` tu`r-tu`sti, si`n-simbatti` bildiriwshi so`zlerge to`mendegi so`zlerdi ko`rsetiwge boladi`:

Aq yu`zin`di wo`beyin be? (199).

Qi`si`mdi` **do`ndirdi** jaza (193).

Bul mi`sallardag`i` wo`beyin be, **do`ndi** so`zleri qaraqalpaq tilinde su`yiw, aylani`w ma`nisin bildiredi.

Geshti-geshti ma`nzilidin jol ashti`,

Neshshe biyik tag`lar aradan **keshti** (194).

Bul mi`sallardag`i` **geshti**, **keshti** so`zi og`uz tillerinde ma`selen, tu`rkmen tilinde **gechdi** tu`rinde jumsaladi`, wo`tti degen ma`nini an`lati`w ushi`n qollani`ladi`.

Sag`an da`stan **tu`zeyin be?** (198).

Bul mi`saldag`i` **tu`zeyin** so`zi ha`zirgi qaraqalpaq tilinde **do`retiw** ma`nisin bildiredi.

² Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. Нөкис, 1974, 292-293-бетлер.

Da`standag`i' **sha`shme** so`zi bulaq ma`nisi qollani'li'p, negizinen og`uz-qarluq topari'ndag`i' tillerge ta`n so`zler boli'p tabi'ladi'. Bul so`z ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde a`debiyat stiline ta`n.

Sha`shmenin` basi'na kelse, sa`rriyip jati'rg`an babani' ko`redi (200).

Og`uz elementleri qaraqalpaq a`debiyatini`n belgili wa`kili A.Muwsaev do`retpelerinde ko`plep qollani'lg`an. Ayapbergen shayi'r shi'g`i's da`stanlari'n, klassik shayi'rlar do`retpelerin, Maqti'mquli'qosi'qlari'n jaqsi' bilgen ha`m wo`z qosi'qlari'nda paydalani'p barg`an. A`sirese, A.Muwsaev wo`z shi'g`armalari'nda Sayatxan ati'n tez-tez tilge aladi'. Bul shayi'rdi'n` stil`lik wo`zgesheligin belgileydi. «Sonli`qtan A.Muwsaev arab-parsi', wo`zbek, tu`rkmen tillerindegi zamanlaslari'na tani's so`zlerden wori'nli' paydalanadi' ha`m wo`zinin` poetikali'q leksikasi'n bayi'ti'p bardı'. Usi'ni'n` menen birge wol xalqi'mi'zdi'n` tilinen de sheber paydalanadi'»¹.

Shayi'rdi'n` do`retpelerin ko`zden wo`tkergenimizde da`stannan u`lgi alg`anli'g`I'n bayqawi'mi'zg`a boladi'.

A`ne, ma`jilis **a`reste** qi'li'p, ha`mme qasadarli'qta woti'rdi'(215).

Bul mi'saldag`i' **a`reste** so`zi tu`rkmen tilinde **arassa** tu`rinde jumsali'p, taza, tazalaw ma`nisi qollani'ladi'. Biraq, bul da`standag`i' mi'salda «a`ste», «bildirmesten» degen ma`nide qollani'lg`an.

A`reste so`zi «Na`reste kewili a`reste» naqi'li'nda saqlani'p qalg`an. Bunday so`zlerdin` qaraqalpaq tilinde qollani'li'wi' XVIII-XIX a`sirlerde qon'si'las og`uz xali'qlari' menen ha`r qi'yli' qari'm-qatnaslardan ekstralingvistikali'q qubi'li'slardan derek beredi.

Taqminnan qi'rq tanap bag`i' bar (192).

Taqminnan so`zi shama menen degendi bildiredi.

**Da`li** qi'z bag`da yeken, bag`da (208).

Menin` **da`li** bul kewlime (199).

Yar joli'nda boldi'm **da`li** diywana (211).

¹ Байниязов Қ. А.Муўсаевтың шайырлық стилинің өзгешеликтері. Нөкис, 1972, 30-бет.

Bul mi'saldag'i' **da'li** so'zi qaraqalpaq tilindegi «jilli», «aqmaq» so'zlerin bildiredi.

«Sayatxan-Ha'mira» da'stani'nda biz ha'r qiyli' tu'siniklerdi an'lati'wshi' so'zlerdi ko'plep ushi'ratami'z. Mi'sali', Ashiq Axmet baba uli' Ha'mirag'a **tog'i'rtqa** so'zinin' ma'nisin bilay tu'sindiredi: «Tu'rki tilinde da'lik deydi, ta'jik tilinde yellikshe, xorezm tilinde tarnaw deydi, wo'zbek tilinde wo'tkerme deydi, qaraqalpaq tilinde tog'i'rtqa deydi, qazaq tilinde womi'rtqa deydi» (202).

Bul so'zler da'stanni'n' milliy versiyasi'n do'retiwshi ta'repinen ayti'lg'an, ha'r bir tildin' wo'zgesheligin belgileydi.

Bunday wo'zlestirme so'zlerdin' qollani'li'wi' ha'r qanday tilde sinonimlik qatarlardi'n' bayi'wi'na ta'sir jasaydi'. «Bir tilden yekinshi tilge awi'si'wi', a'lbette sol xali'qti'n' basqa xali'qlar menen ekonomikali'q ha'm ma'deniy qatnasi'qlari'ni'n' na'tiyjesinde boladi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' basqa xali'qlar menen usi'nday qatnaslari' tiykari'nda si'rttan ko'pshilik so'zler sa'ykes ma'nili tu'pkilikli so'zlerdin' si'n'arlari'n payda yetedi»¹.

«Sayatxan-Ha'mira» da'stani' tiykari'nan tu'rkmnen baqsi'lari' ta'repinen qaraqalpaqlar arasi'na tarali'p, xali'qti'n' su'yip ti'n'laytug'i'n eposlari'na aylang'an.

Bul da'stanlardin' taralg'an jeri A'zerbayjan, Kavkaz bolip tabiladi. Sonli'qtan da, bularda og'uz elementlerinin' boli'wi' ta'biyiy qubi'li's, soni'n' menen birge ekstralingvistikali'q qubi'li'slardi' payda yetken dep bahalawg'a boladi'. A'lbette, bul so'zler ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qollani'lmag'anli'qtan biz bul so'zlerdi go'nergen so'zler qurami'nda u'yreniwdi maqul dep woylaymi'z.

Uli'wma alg'anda, bunday izertlewler bari'si'nda biz tek g'ana tillik wo'zgesheliklerdi u'yrenip qalmay, wo'z xalqi'mi'zdi'n' tariyxi'na baylani'sli' da ko'plegen dereklerdi u'yrenemiz. Bul wo'z gezeginde wo'zligimizdi an'lawg'a, milliyligimizdi tani'wg'a xi'zmet etedi.

¹ Бердимуратов Е., Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили, Нөкис, 1979, 206-бет.

II BAP. DA`STAN TILINDE QOLLANI`LI`W WO`RISI KEN`, AL HA`ZIRGI DA`WIRDE GO`NERGEN LEKSIKALI`Q QATLAM

«Sayatxan Ha`mira» dastani`ni`n so`zlik qurami`nda dastandag`i` waqi`yalar bayanlani`p atirg`an da`wirge, waqi`yalardi`n` boli`p ati`rg`an worni`na baylani`sli` siyasiy jamiyetlik ha`m ku`ndelikli turmi`sta sol da`wirde jiyi qollani`lg`an sozler topari` jumsalg`an. Bunday so`zler tiykari`nan da`wir koloritin an`latiw ushi`n jumsaladi`. Ma`selen,

Bul basi`m du`n`yada besh ku`n **sultandi**’(225).

Sultan so`zi arab tilinde ha`kim degen ma`nini an`latadi`. Birinshi ret Maxmud G`aznawiy tusi`nda, sonnan son` sel`jukler tusi`nda patshani`n` ati`na qosi`li`p ayti`latug`i`n bolg`an. Sel`jukler ma`mleketinde patshani` sultan a`l muazzam (ulli`Sultan) dep atadi`. Solay yetip, menshikli adam atlari`ni`n` qurami`n qurawg`a shekem bari`p jetti.

Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tilinde bul so`z tek g`ana adam atlari`nda qollani`ladi`. Mi`sali’: Aysultan, Sultanbay dep ko`rsetkenindey¹ ma`ni ottenogi menen ayri`li`p turadi`. Da`stan tilinde **sultan** so`zi wo`risi ken` qollani`lg`an.

Bir alti`n **gu`rsige** wotirg`i`zdi’(215).

Gu`rsi so`zinin` worni`na ha`zir wori`nli`q dep qollani`ladi`.

Qoli`m sozi`p **g`a`ziynen`e** (199).

G`a`ziyne xana so`zi da`stan tilinde jeke adamni`n`, patshalardi`n` bayli`g`i`n, mal-du`n`yasi`n saqlaytug`i`n xanasi`n bildirse, ha`zir tilimizde uli`wma xali`qti`n` du`n`ya mu`lkin, bayli`g`i`n watan g`a`ziynesin an`latadi`.

Wo`risi ken` qollani`lmaytug`i`n leksikali`q qatlamg`a so`zlikten pu`tkilley shi`g`i`p qalg`an so`zler menen terminler kiredi. A`dette, wo`risi ken` qollani`lmaytug`i`n qatlamg`a go`nergen so`zler kiredi. Usi`g`an baylani`sli` til biliminde go`nergen so`zlerdi **arxaizmler** ha`m **tariyxı’y so`zler** dep yeki toparg`a bo`lip qaraymi`z.

1. Da`standag`i` arxaizmler

Arxaizm termini grek tilinen kelip kirgen boli'p, bul tildin` rawajlani'w da`wirinin` bari'si'nda anaw ya mi'naw tu`siniktin` atamasi'ni'n` yekinshi bir so`z benen almasi'wi' na'tiyjesinde qollani'w avtivliliginen ayri'lg`an so`zlerdi an`lati'w ushi'n qollani'ladi'.

Arxaizmler go`nergen so`zlerdin` bir topari' boli'p, passiv so`zlik qatlamg`a kiredi. Waqi'tti'n` wo'tiwi menen tildin` so`zlik quri'li'si'nda da arxaizmlerdin` sinonimleri payda boladi', wolar aktivlesip arxaizmlerdin` qollani'w wo`risin shekleydi¹.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ni'n` so`zlik qurami'ndag`i` arxaizmlerdi to`mendegidey tematikali'q toparlarg`a bo`lip qaradi'q:

Konkret tu`siniklerdin` atamaları'

Tarqiyna yaqi'p **da`stine** (198).

**Da`st** so`zi parsi' tilinen kelip kirgen so`z boli'p, qaraqalpaq tilinde **qol** degen ma`nini an`latadi', wol ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` tuwra ma`nisinde yemes, al awi'spali' ma`nide **da`stine tu`siw** so`z dizbeginde qollani'li'p, qol astin'a qaraw ma`nisin bildiredi.

Bir ku`ni Ha`mirajan yeli, jurti', qatar-qurbi'lari' ha`m jaslay qosi'lg`an Sa`rbijan yari' yadi'na tu`sip, bulardi' sag`i'ni'p, hesh adamg`a bildirmey **saraydan** shi'g`i'p ketti (213).

Saray so`zi semantikali'q arxaizm, woni'n` patsha, xan, shaxlardi'n` sarayi'n` an`latatug`I'n ma`nisi go`nergen, ha`zirgi tilde wol ken` jay ma`nisinde **sport saray, ma`deniyat sarayi'** tu`rinde wo`nimli qollani'ladi'.

- Ha`y, Ha`mirajan, yari'n` **ko`shkiden** taslap, du`n`yadan qaytti', barsan` bar, barmasan` wo`zin` bil (223).

¹ Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллерінен кирген сөзлер тарихынан. Нөкіс, 1984, 60-61-бетлер.

¹ Әбдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанындағы гөнерген сөзлер. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери (Илимий мақалалар топламы). Нөкіс, 1993, 82-бет.

**Ko`shki** so`zi parsi' tilinen kelip kirgen so`z boli'p, kishkene kiosk usag`an jay, usi' kiosk so`zi ko`shki so`zinen kelip shi'qqan¹.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul so`z yele de qollani'li'p, kishkene gazeta-jurnallar satatug`i'n jayg`a ayti'ladi'. Awi'zeki qaraqalpaq a`debiyati'nda ken` qollani'li'p ju`r.

**A`lleri** bileziklinin` (222).

Qi'namali'dur **a`llerin`** (217). **A`l** – tu`rkmen so`zi boli'p, qaraqalpaq tilinde qol ma`nisin an`latadi'. Al, ha`zirgi wo`zbek tilinin` og`uz-qi'pshaq dialektinde qollani'latug`i'n «A`ling a`linga tekganda» degen mi'sal da qol ma`nisinde qollani'ladi'.

... asti'n`g`i' **la`bi** menen a`rebekti qi'mi'p, mi'yi'g`i'n tarti'p ku`ldi (207).

La`bi sheker, **dodaqlari'** qi'rmi'zi'(214).

La`p** – yerin degen so`zdi an`latadi'. Ha`zirgi qaraqalpaq awzi'eki so`ylew tilinde «Wo`zin`nin` la`bizin`nen shi'qqani'g`o» degen so`zler ushi'rasadi'. Bul mi'saldag`i' **la`bizin`** so`zi wo`z awzi'n`nan, yernin`nen degen ma`nini bildiredi. **Dodaq so`zi dep la`p, yerin degendi bildiredi.

Tawi'stek **ga`rdanli'**, ti'rna yu`rishli (208).

Ziya-zulpi'n` da`l **ga`rdana** solashar (185). **Ga`rdan** so`zi moyi'n degendi bildiredi.

Peshanama qum qismetler yazi'lmi'sh (192).

Peshana so`zi parsi' tilinen ali'ng`an boli'p, man`lay degendi bildiredi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde «Peshanan`da barin ko`rersen`» dep awi'spali' ma`nide man`layi'nda bari'n, man`layi'n`a jazi'lg`ani'n ko`rersen` dep qollani'li'p ju`r.

... bag`di'n` wortasi'nda bir **paqshasi'** alti'nnan, bir **paqshasi'** gu`misten ... (202).

Paxsa - so`zi parsi' tilinen kirgen so`z boli'p, diywal degendi bildiredi.

Aldi'n`i`zda gu`l-gu`l **sharap** ishilsin (196).

¹ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы'лексикасы'хэм тарийхый-лингвистикалық

Sarhawi'zdi'n boyi'na za`rto`sheklerdi sali'p
Ha`mirajandi'woti'rg`i'zdi'(212).

Bul mi'sallardag`i' sharap, hawi'z so`zleri arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p, **ma'y, ishimlik** degendi bildiredi, keyingi so`z **suw saqlag`i'sh** degendi bildiredi.

Ayrali'qti'n` **ti'yi'g`i'** bag`ri'ni' tilip (224).

T'iyi'q so`zi parsi' tilinen kelip kirgen qi'li'sh, pi'shaq degendi bildiredi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde pishaq so`zi wo`risi ken` qollani'ladi'.

Bag`da ju`rgen **zag`lar**, babani'n` sawi'ri'si'na qoni'p sho`kkishti ura berdi (202).

Zag` parsi' tilinen kirgen so`z boli'p g`arg`a, quzg`i'n degendi bildiredi.

Siynem qoydi'm yar joli'na (193).

Siyne so`zi parsi' tilinen kelip kirgen so`z boli'p, ko`kirek, ko`ksi degendi bildiredi.

Mine, bul mi'sallardag`i' go`nergen so`zler arxaizmler boli'p, wolardi'n` basqasha formasi' sol ma`nige, sol so`zlerdin` worni'na ha`zirgi ku`nde de qollani'li'p ju`r.

Abstrakt tu`siniklerdin` atamaları'

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ndag`i' abstrakt tu`siniklerge iye arxaizmler to`mendegilerden ibarat. Mi'sali':

Ba`rshesin **qa`rap** yetti (203).

Qa`rap – joq boli'w, joq qi'li'w so`zi qollani'ladi'.

A`ne, sol waqi'tta Sayatxan periynin` qatti' **qa`ha`ri** keldi (203).

Qa`ha`r – arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p, ashi'w, g`azap degendi bildiredi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ashi'w, g`azap so`zleri wo`risi ken` qollani'ladi'.

Bu`lbil **qurram** boli'p bul bag`da sayrar (203).

Qurram so`zi parsi' tilinen kelip kirgen so`z boli'p, al bul so`zdin` worni'na ha`zirgi waqi'tta shadli'q, quwani'sh, ma`s so`zleri ken` qollani'ladi'.

**Sita`m** a`ylep Sarbinaza (193).

Sita`m so`zi parsi'tilinen kelip kirgen so`z boli'p, azap, azap shekken, qi'ynalg`an degendi bildiredi.

A`ne ma`jilis **a`reste** qi'li'p, ha`mme qasadarli'qta woti'rdi'(215).

A`reste parsi'tilinen kelip kirgen so`z boli'p, bildirmey degendi an`latadi'.

Pa`lektin` da`rtinen indi netermen (194).

Menin` shekken **pa`r`yadi'ma** (206).

Bul mi'sallardag`i' **pa`lek, pa`r`yad** so`zleri parsi' tilinen kelip kirgen so`z boli'p, du`n`ya, ja`rdem tilew, jalbari'ni'w degendi an`latadi'.

**G`amza** bilen jan ali'rsan` (212).

G`a`mze so`zi arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p, ko`z benen isharat yetiw degendi bildiredi.

G`a`let qalg`an so`zin` bolsa ayt! dedi qi'zlar (207).

G`a`let so`zi arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p, jan`ilis, shaldi'ri's degendi bildiredi.

Isharat a`yledi qol ushi' birlen (198).

Atqa pardoz, qati'ng`a xoshamet – degen naqi'l bar (195).

Bul mi'sallardag`i' isharat so`zi arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p belgi, imlap ko`rsetiw degendi bildiredi, al pardoz so`zi parsi' tilinen kirgen so`z boli'p, zatqa shi'ray, ko`rik beriwshi degendi bildiredi.

Bizge ra`him a`yledi jan-ta`ni birla`n (200).

**Ra`him** so`zi arab tilinen kelip kirgen so`z boli'p, reyim yetiw degendi bildiredi.

2. Da`standag`i` tariyxiy so`zler

Go`nergen so`zlerdin` tariyxiy da`wirler dawami`nda belgili bir tu`siniklerdin` atamaları' retinde qollani`li`p, keyin ja`miyetlik turmi'sti'n` rawajlani'wi'na baylani'sli' shi'g`i'p qalg`an bo`legin tariyxi'y so`zler<sup>1</sup> dep atag`an maqul.

Go`nergen so`zler qatlami'ni'n` basi'm ko`pshiligin tariyxi'y so`zler quraydi'. Wolar turmi'sti'n` ha`r qiyli' tarawları' boyi'nsha zat ha`m qubi'li'sti'n` atamaları'n wo`z ishine aladi'.

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ni'n` leksikasi`nda tariyxi'y so`zler ko`plep ushi'rasadi'. Biz wolardi' ani'qlag`anda ha`zirgi tildin` ko`z-qarasi'nan bahaladi'q. Da`stanni'n` tilinde ushi'rasatug`i'n tariyxiy so`zlerdi to`mendegidey tematikali'q toparlarg`a ajirati'p u`yrenemiz.

1. Ma`mleketti basqari'w islerine, ha`mel, adamlardi'n` sotsialli'q jag`dayin bildiretug`i'n so`zler

Mi'sali': Bir **qul** yedim qulli'g`i'n`da turmisha`m (201).

Ju`zin ko`rsem derler **shahlar, sultanlar** (211).

Arzi'w a`ylep kelir **mirzalar, begler** (211).

Ha`mirani'n` jani'nda **ja`llati'** qizlar (211).

Patsha qoli'n ko`terdi (211).

Bul mi'sallardag`i' **qul, shah, sultan, mirza, beg, ja`llat, patsha** so`zleri sol da`wirdin` tariyxi'y ko`z-qarasi'nan qarag`anda wo`risi ken` qollani'lg`an. Ha`zirgi sotsialli'q siyasiy jag`daydi'n` wo`zgeriwi menen bul so`zler go`nergen tariyxi'y so`zler topari'na kiredi.

Bul so`zlerdin` ayi'ri'mlari' qul, mirza, beg, sultan so`zleri adam atlari'nda saqlani'p qalg`an. Mi'sali': Quljan, Qulimbet, Mi'rzabay, Mi'rzamurat, Jolmurza, Atabek, Aybek, Aqi'lbek, Aysultan, Sultanbay usag`an bir neshe adam atlari'nda ushi'rasadi'.

Qazi'si', mollasi' woqip gu`rleyu`r (220).

¹ Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология, Нөкис, 1994, 117-бет.

Xojasi', mupti'si' mi'sali' Iysa (220).

Ka'niz qi'z Ha'mirajanni'n` izinen juwi'ri'p ketti, birneshshe ma'nzil jol ju`rip, izinen jetti (223).

Qi'rq **ka'nizler** bila'n sallani'p ga`la'n (216).

Bul mi'sallardag`i' qazi', molla, xoja-seyit, mupti', ka'niz so`zleri jan`a ja'miyetlik-ekonomikali'q da`wirdin` wori'n aliwi' menen go`nerip tariyx`y so`zlerge aylang`an. Biraq ha`zirgi waqi'tta Islam dinine quwat berilgennen keyin, mupti', qazi' ha`melleri diniy sho`lkemde qayta yengizildi.

2. A`skeriy terminler, qural-jaraq atlari'n bildiretug`in so`zler

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani' tiykari'nan qaharmanli'q emes, ashi'qli'q da`stani' bolg`anli'g`i' sebepli, da`standa qural-jaraq atamaları' siyrek ushi'rasadi'. Mi'sali': Patsha bir ju`yrik tulparg`a minip, **sari'jaydi'** igerdin` qasi'na taslap, almas **qi'li'shti'** 'beline mekkem bag`lap, jaw-jaraqi'sazlap, Ha`mirejan menen Sayatxanni'n` izinen quwi'p ba`der ketti (227).

Sayatxan woqti'**girisinde** qoyi'p, sari' jaydi 'tarti'p jiberdi (227).

Ayrali'qti'n` **ti'yi'g`i'** bag`ri'ni' tilip (224).

Jeti ju`z yaninda bardur qi'z **no`ker** (218).

Bul mi'sallardag`i' qi'li'sh, giris, ti'yi'q, no`ker, sari'jay so`zleri sol da`wirde tiykarg`i' qural-jaraq atamaları' bolg`anlig`i' belgili.

3. U`y xojali'q zatlari'na, kiyim-kensheklerge ha`m wo`lshemdi bildiretug`i'n so`zler

**Tug`i'r** u`stinde bolar jayi' tarlanni'n` (218). Tug`i'r – qus qondirip qoyatug`i'n ag`ash.

Pa`rwa qi'lg`an neshshe qa`lpe **qi'zlari'**(215). Qa`lpe – an`shi', qus bag`atug`i'n adam.

Qazan juwg`an **dasmallari'** qi'rmi'zi'(214). Dasmal - qazan juwatugi'n zat, ja`ne de ata-babalari'mi'z dasmal qabaqlardi' atazi'nda jetistirip, sol menen qazan juwatug`i'n bolg`an.

Tilla ko`shkisine bari'p, sarhawi'zdi'n` boyi'na **za`rto`sheklerdi** sali'p... (212). Za`rto`shek – nag`i'sh toqi'lg`an zer to`sek.

Tahminnen qi'rq **tanap** bag'I'm bar (192). Tanap, wo'ls hemdi bildirgen. Saltanatli' begler basi'nda **ji'g'a** (192). Ji'g'a – patshali'qta kiyetug'I'n taj.

Ha'r keshede ju'z mi'n' **tu'men** nazi'm bar (221). Tu'men – mi'n'.

... u'shgu'lden woshaq woydirip, qaptali'na **du'mshe** qoydi'ri'p, **mishte** kabap, kesada sharap, ayshi'-parag'atta tu'slenip wotir yedi (227). Du'mshe – woshaqta suw qaynatatug'i'n i'di's.

Basi'n'a shanshi'p **wodag'a** (212). Wodag'a – qi'zlardi'n' taqi'yasi'na tag'atug'I'n qusti'n' pa'ri.

...tilladan yegerlep, ushi'g'adan terliklep, yekkisine g'ali' **qorji'n**, qi'zi'l tillani'bo'kterip... (225). Qorji'n – atqa bo'kterip sali'w ushi'n arnalg'an zat salatug'i'n qus qalta.

... asti'n'g'i' la'bi menen **a'rebekti** qi'mi'p, mi'yi'g'i'n tarti'p ku'ldi (207). A'rebek – qi'zlardi'n' muri'ng'a tag'atug'I'n zergerlik buyi'mi'.

Bir go'ne **tog'i'rtqag'a** ko'zi tu'sti (202). Tog'i'rtqa – suwdi' retlep jiberetug'i'n sag'a ushi'n u'skene.

A'lleri **bileziklinin'** (222). Bilezik – qolg'a tag'atug'i'n zergerlik buyi'mi'.

Bir suw quyatug'i'n **mes** aldi'(196). Mes – suw quyatug'i'n i'di's.

Da'standag'i' mes so'zinin' ma'nisi toqsaba so'zinin' sinonimi boladi'. Berdaqti'n' ayti'wi' boyi'nsha, qaraqalpaqlardi'n' qipshaq ruwi'ni'n' jawg'a shapqandag'i' urani' toqsaba bolg'an. Al T.A.Jdanko: «Toq (sitiy), saba (qi'mi'z) ayran ushi'n tuli'p so'zlerinin' birigiwinen payda bolg'an. Qi'pshaqlar ji'lqi' wo'siriwdi de ka'sip yetken, qi'mi'z tayarlaw isi de sog'an baylani'sli' kelip shi'qqan.

Qi'pshaqlar qa'wiminin' worta a'sirdegi qi'pshaqlar menen qanalas boli'wi'na da'lil wolardi'n' jawingerlik urani'«toqsaba» ni'n' polovets qa'wimleri, rus ji'lnamaları'ndag'i'«toqsobochi» menen u'nles boli'wi'nda», - dep ko'rsetedi (26-45-49). Toqsaba so'zi son'i'nan mes so'zi menen

awmasqan. Sog`an qarap woni` yertede qollani`latug`i`n go`nergen so`zlerdin` qatari`na jatqari`wg`a boladi`¹.

3. «Sayatxan-Ha`mira» da`stani`ndag`i` go`nergen grammatikali`q formalar

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda ha`r qi`yli` tematikadag`i` go`nergen so`zler menen bir qatarda bir qansha go`nergen formalar da ushi`rasadi`. A`lbette, biz go`nergen so`zlerdegi fonetikali`q, morfologiyali`q wo`zgesheliklerdi ha`m go`nergen formalardi` analizlew arqali` da`standa qollani`lg`an qosi`mtalardi`n` variantlari, qon`si` og`uz ha`m wo`zbek tillerinin` ta`sirin u`yreniwge yerisemiz.

Yendi da`standag`i` go`nergen so`zlerde qollani`lg`an fonetikali`q ha`m morfologiyali`q wo`zgesheliklerge toqtap wo`temiz.

1. Fonetikali`q wo`zgeshelikler

Da`stan tilinde fonetikali`q wo`zgesheliklerde yeski wo`zbek a`debiy tilinin` (shag`atay tilinin`) og`uz ha`m qi`pshaq tillerinin` ta`siri sezilerli da`rejede ko`rinedi.

Mi`sali`: Gel qozi`m, seni **ista`rler** (207).

Da`standa **a`** sesi auslaut poziciyada qollani`lg`an. «**A`**» sesi da`stan tilinde so`zlerdin` barli`q wori`nlari`nda ushi`rasadi`. Al qaraqalpaq tilinin` tu`pkilikli so`zlerinde **a`** sesi auslaut poziciyada siyrek qollani`ladi`, al affikslerde **e** fonemasi` menen almasadi`.

«Bul jag`day qazaq ha`m tu`rkmen tillerinde de usi`nday. Al azerbayjan, uyg`i`r, tatar ha`m bashqurt tillerinde **a`** fonemasi` affislerde de qollani`ladi`»¹.

Da`stan tilinde kelbetlik feyildin` keler ma`ha`lindegi –ar affiksinin` worni`na –ir//–ur formalari` ushi`rasadi`, **a** sesi worni`na qisiq **i**, **u** dawli`slis`i` awmasadi`:

¹ Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары`шығармаларының тили. Нөкис, 1989, 65-бет.

¹ Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңдамалы`мийнетлер. Нөкис, 1976, 69-бет.

Ha`mira **aytur** so`z tu`spesin arag`a (218).

Bul yeski jazba tu`rkiy tilinin` ta`siri boli`wi`mu`mkin. Geypara waqi`tlarda kelbetlik feyildin` –ar//–yer formasi`–ur formasi` menen almasadi`, **a**, **e** ashi`q dawi`sli`ni`n` worni`na **u** qi`si`q dawi`sli`si`qollani`ladi`:

Moyni`mda marjani`m yendi **u`zilur** (196).

«Sayatxan-Ha`mira» da`stani`nda siyrek jag`dayda auslaut poziciyada **o`** fonemasi` qollani`lg`an. Bul qubi`li`s tu`rkmen a`debiy tilinde bayqaladi`:

Woramali`n`di` **to`mo`** pa`riy (202).

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde so`zdin` son`g`i` buwi`ni` juwan-jin`ishkeligine qaray qosi`mtalar da juwan-jin`ishke tu`rinde jalg`anadi`:

Bir **nazalim** yendi **tusi`ma** (203).

Tan`lay u`nlesliginin` saqlanbawi` ayi`ri`m menshikli atli`qlarda bar: **Ha`mira, Genjirabag`, Ma`mmetjan** ha`m t.b.

Professor H.Hamidovti`n` ko`rsetiwinshe, tan`lay u`nlesliginin` saqlanbawi` XVIII-XIX a`sirlerdegi jazba yesteliklerdin` tilinde jiyyi ushi`rasadi`<sup>1</sup>. Sonday-aq, bul qubi`li`s Berdaq do`retpelerinde ko`zge taslanadi`².

Ma`mmeli qi`z, baban` bila`n **gel** dani`sh (197).

Affikslerde **e** wornina **a`** fonemasi`ni`n` qollani`li`wi` a`zerbayjan tiline ta`n.

Gel qozi`m, seni **ista`rla`r** (123).

**I`sta`wlin`** bag`da yeken, bag`da (207).

U-e sa`ykesligi siyrek ushi`rasadi`.

Moyni`mda marjani`m yendi **u`zilur** (196).

Bul sa`ykeslik klassik shayi`rlardan A`jiniyaz shi`g`armalari`nda ushi`rasadi`³.

Sh-s sa`ykesligi de ushi`rasadi`.

¹ Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 69-бет.

² Абдиназимов Ш. Бердақ дөретпелеринин фонетикасы. Нөкис, 1994, 29-бет.

³ Насыров Д хэм басқалар. Көрсетилген мийнети, 18-бет.

Isharat a`yledi **qashi'ni'**qaqi'p (214).

Bul qubi'li's XVIII-XIX a`sirlerge tiyisli jazba yestelikler tilinde ken` taralg`an<sup>1</sup>. Bul formalar ko`binese wo`zbek, tu`rkmen, a`zerbayjan tillerine ta`n².

Ha`zirgi qi'pshaq tillerindegi **k** fonemasi' oguz tillerinde **g** fonemasi' menen sa`ykes keledi. **Gelle-kelle, gu`yli-ku`yli** ha`m t.b.

G-k sa`ykesligi **beg-bek, gel-kel, geshti-keshti**.

Raxip **gelendur** qa`stine (198).

«Qi'pshaq tilleri topari'ndag'i' tillerdin`, soni'n` ishinde qaraqalpaq tilinin` geybir fonetikalı'q wo`zgesheliklerinin` biri usi' **k** fonemasini'n` so`z basi'nda keliw ta`rtibine baylani'sli' boladi'. Mi'sali', og`uz topari'ndag'i' tillerde **gel, go`r** boli'p kelse, qi'pshaq topari'ndag'i' tillerde **kel, ko`r** boli'p keledi»³.

2. Morfologiyali'q wo`zgeshelikler

Da`stan tilinde go`nergen seplik formalari' da ushi'rasadi'.

Da`standa jekke-siyrek shi'g'i's sepliginin` **-da`n** formasi' qollani'lg`an.

Ha`zirgi a`zerbayjan tilinde shi'g'i's sepligi **-dan//da`n** tu`rinde qollani'ladi'. Al tu`rkmen tilinde bul seplik jalg`awi'**-dan//-den** tu`rinde qollani'ladi'.

Sorag`ani'n`di' sal **bu`yerden**

Ju`zlerin` pa`kize **gu`lda`n**.

Ha`mira ayri'li'p **Sa`rbiden** (217).

Da`standa bunday wo`zgeshelikti worin sepliginde de ushi'ratami'z. Geypara so`zlerde **-da`** formasi' qollani'lg`an.

Qoli'n`da tilla **ta`ra`nda`**,

Ashi'q boldi'm bir **ko`ra`nda`**,

Gu`l to`ker, biybim, gu`l to`ker (217).

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. Нөкис, 1974, 225-бет.

² Насыров Д хэм басқалар. Көрсетилген мийнети, 102-бет.

³ Убайдуллаев К. Көрсетилген мийнети, 102-бет.

Da`standa ko`plik san formasi`ndag`i` wo`zgeshelik geypara so`zlerde – **ler** qosi`mtasi`ni`n` worni`na -la`r formasi`ni`n` qollani`li`wi` ushi`rasadi`. - **La`r** varianti` a`zerbayjan tilinde ushi`rasadi`.

Lal boldi` shiyrin **tilla`rim** (222).

-**La`r** varianti` klassik shayi`rlardan A`jiniyaz shi`g`armalari`nda da bar<sup>1</sup>. Al da`standa jiyi ushi`rasadi`.

-**Mish// -mish** affiksi kelbetlik feyil jasawshi` yeski affikslerden boli`p, wol ha`zirgi tu`rk, a`zerbayjan, gagauz tillerinde wo`nimli qollani`ladi`². Mi`sali`: Peshanama qum-kismetler **yazi`lmi`sh** (192).

-**Ar// -er, -r** formasi`ni`n` -**ir// -ir, -ur** ha`m yen` yeski -**ur// -yu`r** varianti` da ushi`rasadi`. Bul yeski wo`zbek tilinin` ta`siri boli`p tabi`ladi`.

Begler bedew minip shikar **a`yleyur**

Qazi`si`, mollasi` woqi`p **gu`rleyur** (220).

Da`standa -**a`r** formasi` da bar.

Sha`ha`rine nar ka`rwanlar **shegila`r** (213).

-**mali// -meli** formasi` tiykari`nan azerbayjan tiline ta`n. Da`standa bul formali` feyiller de ushi`rasadi`

Zulplari`n tallap wo`rma`li (222).

Yar basi`p wo`tma`li boldi`,

Wo`zge yar **tutmali`** boldi`,

Yar ali`p **ketma`li** boldi` (193).

Da`standa joqari`dag`i`day bir qansha go`nergen formalardi` ani`qlawg`a yeristik.

Bunday izertlewler da`standa qollani`lg`an so`zlerdin`, yag`ni`y ha`zirgi waqi`tta go`nergen so`zlerdin` morfemali`q quri`li`si`n, fonetikali`q wo`zgesheliklerin lingvistikali`q jaqtan talqi`lawg`a imkan jaratadi`.

¹ Насыров Д хэм баскалар, Көрсетилген мийнети, 128-бет.

² Сонда, 118-бет.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaq xalı'q da`stanları'ni'n` biri «Sayatxan-Ha`mira» eposi'ni'n` qaraqalpaq a`debiyatı' tariyxı'nda tutqan worni' joqarı'. Dastandı' Aqi'mbet, Muwsa, Su`yew, Japaq, Yesan ha`m t.b. baqsi'lar atqarg`an.

Qabi'l Maqsetovti'n` «Qaraqalpaq ji'raw baqsi'lari'» atlı' kitabı'nda «Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ni'n` qaraqalpaqsha versiyası'ni'n` payda bolı'wı'nda Aqi'mbet, Muwsa qusag`an improvizator baqsi'lardı'n`, xalı'q shayı'rları'ni'n` roli ayri'qsha bolg`anlı'g`i'n` atap wo`tedi, a`lbette, biz de bul pikirge toli'g`i' menen qosi'lami'z.

Biz ««Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ndag`i' go`nergen so`zler» degen temadag`i' pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda da`standa jumsalg`an go`nergen so`zlerge toqtap, wolardı' tematikali'q toparlarg`a bo`lip qaradı'q.

Go`nergen so`zlerdin` ma`nileri haqqı'nda, arab-parsi' tillerinen kirgen so`zler haqqı'nda, og`uz elementleri haqqı'nda, tariyxı'y so`zler ha`m arxaizmler, wolardı'n` fonetikali'q, morfologiyali'q wo`zgeshelikleri, sonday-aq go`nergen grammatikali'q formalar haqqı'nda izertlewge umti'ldi'q ha`m ma`lim da`rejede aldi'mi'zg`a qoyg`an maqsetke yeristik dep woylaymi'z.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili go`nergen so`zlerdin` payda bolı'w da`rekleri «Sayatxan-Ha`mira» da`stani' tili mi'sali'nda ani'qlanı'p izertlendi.

Biz wo`z jumi'si'mi'zda «Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ndag`i' go`nergen so`zlerdin` qollanı'li'wi'n` to`mendegidey tematikali'q toparlarg`a bo`lip qaradı'q:

1. Geografiyali'q atamalar: Xazar yelinin` **Genjiqarabag`** degen sha`ha`rinde yeki dos bolg`an yeken (191).
2. Jaw-jaraq ha`m uri's islerine baylani'sli' so`zler: ...almas **qi'li'shti'** beline ma`kkem baylap... (227).
3. Tuti'ni'w ha`m zergerlik zatlari'na baylani'sli': Bir alti'n **gu`rsige** wotirg`i'zdi'(215).

4. Diniy tu`sinikler boyi'nsha: **Ta`wbe** yettim ashi'qli'g'im umi'tti'm (201).
5. Siyasiy-ja`miyetlik islarga baylani'sli': Ju`zin ko`rsem derler **shahlar, sultanlar** (211).
6. Yeski u`rp-a`detlarga baylani'sli' so`zler: Tap sol ku`ni **ayt** bayrami' yeken (137).
7. Adam mu`sheleri ha`m tuwi'sqanli'q atamalari': Tawi'stek **ga`rdanli'**, ti`rna yurishli (208).
8. Uli'wmali'q tu`sinikler menen baylanisli' so`zler: **Tahminnen** qi'rq tanap bag`i'm bar (132).
9. Is-ha`reketti an`latatug`i'n so`zler: **Isharat** a`yledi qol ushi' birlan (192).

Da`standag`i' go`nergen so`zlerdi joqaridag`i'day tematikali'q toparlarga bo`lip, ha`r ta`repleme izertlewge ha`reket yettik.

Biz da`standag`i' go`nergen so`zlerdi analiz yetkenimizde, da`stan tiykari'nan da`slep og`uz tilles xali'qlar arasi'nda payda bolg`anli'g`i' sebepli og`uz tillerinin` elementleri ko`plep ushi'rasqanli'g`I'n ani'qlawg`a yeristik.

Jumi'sti'n` yekinshi babi'nda, «Da`stan tilindegi qollani'w wo`risi ken`, al ha`zirgi da`wirde go`nergen leksikali'q qatlam» izertlendi. Bul bapta da`standag`i' go`nergen so`zlerdin` –arxizmler ha`m tariyxi'y so`zler tu`rleri, sonday-aq go`nergen materialli'q formalar u`yrenildi. Wolardin` ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinen wo`zgesheligi ani'qlandi'.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, «Sayatxan-Ha`mira» da`stani'ndag`i' go`nergen so`zler wo`zinin` tematikasi'ni'n` ha`r qi'yli'li'g`i' ma`nilik bayli'gi', til tariyxi' ko`z-qarasi'nan tillik faktlerdin` molli'g`i' menen aji'rali'p turadi'.

Paydalani'lg'an a`debiyatlar

1. Abdinazimov Sh. «Qi'ri'q qi'z» da'stani'ni'n` leksikasi'. KDA. No`kis, 1992.
2. Abdinazimov Sh. «Qi'i'q qi'z» da'stani'ndag'i' go`nergen so`zler. // Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlani'wi'ni'n` ayi'ri'm ma`seleleri (Ilimiy maqalalar toplami'). No`kis, 1993.
3. Abdinazimov Sh. Berdaq do`retpelerinin` fonetikasi. No`kis, 1994.
4. Abdinazimov Sh. Berdaq shi'g`armalari'ni'n` tili. DDA. No`kis, 2001.
5. Ayi'mbetov Q. Xali'q danali'g'i'. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1988.
6. Amanqlichov Sh. Xali'q da'stanlari'ndag'i' og`uz elementleri haqqi'nda. // Tu`rkiy til biliminin` a`hmiyetli ma`seleleri (Ilimiy maqalalar toplami'). No`kis, 2005.
7. Axmetov S., Bahadi'rova S. Fol`klorli'q terminlerdin` qi'sqasha so`zligi. No`kis, 1992.
8. Bayniyazov Q. A.Muwsaevtin` shayi'rli'q stilinin` wo`zgeshelikleri. No`kis, 1972.
9. Baskakov N.A. Sostav leksiki karakalpakskogo yazika i struktura slova. // «Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike tyurkskix yazikov». M., 1962.
10. Bekbawlov O. Qaharmanli'q epostin` arab-parsi' leksikasi' ha`m woni'n` tariyxi'y-lingvistikali'q xarakteristikasi'. No`kis, 1979.
11. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi'. No`kis, 1990.
12. Berdimuratov E., Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika ha`m leksikologiya. No`kis, 1979.
13. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.
14. Da`wletov A., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq til biliminin` tariyxi'. No`kis, 2001.
15. Qaraqalpaq fol`klori'. XIV tom. No`kis, 1986.
16. Maqsetov Q., Ta`jimuratov A. Qaraqalpaq fol`klori'. No`kis, 1979.

17. Maqsetov Q. Qaraqalpaq ji'raw baqsi'lari'. No`kis, 1983.
18. Nasi'rov D., Dospanov O., Bekbergenov A., Saytov D. Qaraqalpaq a`debiyati' klassiklari shi'g`armalari'ni'n` tili. No`kis, 1995.
19. Saytov D. XVIII-XIX a`sirlerdegi qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n` tili. No`kis, 1989.
20. Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyi'nsha tan`lamali' miynetler. No`kis, 1976.
21. Usmonov M.A. Islom spravochnik. «Wo'zbek sovet enciklopediyasi' bosh redakciyasi'». Toshkent, 1989.
22. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxi'ni'n` ocherkleri. No`kis, 1974.
23. Shamshetov J. Qaraqalpaq tilindegi shi'g`i's tillerinen kirgen so`zler tariyxi'nan. No`kis, 1984.